

Áthajlás, szünet, szerkezet

Vers és beszéd

A beszéd folyamát megszakító szünetek nyelvi elemek. Leglényesebb feladatuk a beszéd tagolása, a mondatok, tagmondatok, szószervezetek elhatárolása. A mondatok szerkezetét, a mondat értelmét módosító szüneteket írásjelek (, ; . :) jelzik a papíron. A beszédet azonban éppen a váratlan megszakítások vagy a várt szünetek elmaradása, a szabálytalan tagolás teszi elevenné, kifejezővé. A fono-esztétika úttörője, GEORGE LOTE a klasszikus alexandrinusok hangtanáról szóló eszközfontikai munkájában így ír a szünetek expresszív szerepéről: „A páthosz lendülete a benne rejlő rendbontó elem következtében mindenütt szétveti a szokványos szabályokat, túllép a szöveg által megszabott kereteken” (1913, II, 488). Az alkalmi torzítás nem pusztán „zaj” a hangos közlésben, hanem a szavakban kifejezett tartalom kiegészítése. A hang elakadásának mondanivalója van. Igen sokfélét jelenthet. Rémületet, félelmet, haragot, szomorúságot tükrözhet, vagy éppen a túlradó öröm izgalmában akad el a hang, mint amikor többen akarnak egyszerre egy ajtón kilépni és egy másodpercre elakad a forgalom. Ismerünk elgondolkodó szüneteket is. A bonyolultabb szerkezetű, tartalmasabb mondatokat hosszabb szünetek előzik meg, mint az egyszerű, banális frázisokat (O. v. ESSEN, p. 147, FR. GOLDMANN-EISLER 1958). A hosszabb csend egyúttal a hallgatót is előkészíti arra, hogy lényesebb közlés következik, és ezáltal a szünet a felhívásnak, a feszültség fokozásának eszközévé válik. Kiemelheti a szót, kiemeli a mondottak fontosságát az utoljára elhangzott szónak szabad kicsengést biztosító szünet is. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek ennek az önkéntelen — a szó szoros értelmében „hallgatólagos” — közlésnek a pszichológusok, és mérések, statisztikai vizsgálatok segítségével igyekeznek mennyiségileg meghatározni a szünetek és bizonyos lelkiállapotok kapcsolatát (FRIEDA GOLDMAN-EISLER 1956, TINDALL—ROBINSON 1947, FLIESS 1949, RUESCH—PRESTWOOD 1940, VERZEANO 1950, MEERLOO 1952, WEISMAN 1955).

A jelentőségteljes, sokat és sokfélét mondó alkalmi szüneteket nem jelzik írásjelek, sem versben, sem prózában. Hogyan érzékeltetheti a költő — jelek nélkül — a hang elakadását? Paradoxális módon: ezt éppen a vers kötöttsége teszi lehetővé. A vers váratlanul elakad, ha a metrikus szünet, a cezúra vagy a sorvég két tartalmilag, szerkezetileg szorosan összefüggő szó közé esik.

„Itt a juss kö- | lök; ne || mondd, hogy ki nem | adtam !”

(Arany, Toldi II. ének)

A szünet jelentésánál

Még feltűnőbbben vágja el a mondatot a sorvég, az áthajlás.

A magyar irodalom, a világirodalom költői alkotásai kétséget kizáróan bizonyítják, hogy az áthajlásoknak (az „enjambement”-nak) ugyanolyan fontos szerep jut a költői mondanivaló tolmácsolásában, mint a rímnek vagy ritmusnak. Nem véletlen, hogy nagy költő fordítóink gondosan megőrzik az eredeti költemény művészi nyelvbtlésait, s hogy Rilke „Archaischer Torso Apollos” kilenc tört mondatának pontosan kilenc áthajlás felel meg Tóth Árpád fordításában. (Csaknem ugyanilyen pontosan tolmácsolta az áthajlásokat a költemény angol fordítója, J. B. Fleishman.) A versek stilizált szünetei, az áthajlások nyomán világosan kirajzolódnak az emocionális szünetek jelentésének körvonalai.

I. Kifejező szünetek

1. A szünet a hangot elakasztó tényleges vagy képzelt külső cselekményt tükrözi:

s ha ki üvöltne, kapja be saját ||
öklét, még így jobb.

(Illyés, Csend)

Also fragen wir beständig,
Bis man uns mit einer handvoll ||
Erde endlich stopft die Mäuler —
Aber ist das eine Antwort?

(Heine, Lass die heil'gen Parabolten)

Szánk imigy tátong szünetlen,
mignem egy maroknyi száraz ||
fődet tátott szánkba dognak —
no de ez csak mégse válasz?!

(Karinthy Frigyes ford.)

2. Elvághatja a hangot egy belső, fiziológiai folyamat is: nyelvés fulladás, erőfeszítés:

S midőn a végső falatot ||
Lenyelte, ráborult az álom . . .

(Petőfi, Az apostol II)

a szakadt légső görcseit, s a fulladás
csatáját és rémületét.

(Babits, Balázsolás)

Vén legénynek tempós már a ||
Kengyelvasba hágtá.

(Tóth Árpád, Elég volt a vágta)

El-elakad a hang az erős alkoholfogyasztás következtében elő-
állt központi zavar következtében is:

Ing a lábam, a nyelvem meg ||
Elakad —

(Petőfi, Ivás közben)

3. A közlés szolgálatában áll már a beszéd folyamatát felfüggesztő sóhaj:

Egy árnyalattal türhetőbb, egy gyöngéd ||
Sóhajjal jobb, nem fáj úgy élni már, —

(Tóth Árpád, Egy lány a villamosban)

4. A fojtogató undort jelző elakadás:

Ettem-ittam fekete undok ||
mocskot és csipős trágyalövet ...

(József Attila, Számvetés)

5. Megtörheti a sort a szorongás, a félelem is:

amelyről az erők birkózását szorongva ||
olvassa, ...

(Szabó Lőrinc, A belső végtelenben)

... sagen kann ||
Nimmer ich's; doch dass ich dies ||
Grässliche hier mit Augen schau'
Solches gewiss ja, weiss ich,

(Goethe, Faust II, 3. felv.)

A szünet itt két ellentétes szándék — kimondjam vagy hallgassam el? — átmeneti egyensúlyát tükrözi. Kompromisszum.

6. A kitörni készülő haragot rövid, fenyegető csönd sejteti:

Mert villogott szeme és iszonyú pogány ||
Harag sötétellett a király homlokán.

(Arany, Toldi XII. ének)

Verlaine egyik versében a szót is ketté tépi az indulat (akár csak a francia „accent d'insistance”):

Autres que toi que je vais sac- ||
Cager de si belle manière ...

(Et puisque ta photographie ...)

7. Máskor az izgalom szaggatja a mondatot:

Ah, tán ez, kit szivdobogva ||
Vártam annyi hajnalon?

(Vörösmarty, Csongor és Tünde)

... Hazudtam, ha a ||
szemébe néztem: csak mutattam; és ||
ha kezét fogtam, nem azt fogtam; és ||
ha haját, nem azt húztam félre; és ||
ha vele: nem vele beszéltem; és ...

(Szabó Lőrinc, Első szerelem)

8. A zavart csendet jelzi a szünet:

... E huzatos pitvarban
szaladgált napestig, hol most oly elfogultan ||
állok, ...

(Illyés Gyula, Téli bucsu)

9. A csüggedést:

Virágok és csillagok ... talán én
Többé nem is látom már ezeket ...

(Petőfi, Az apostolok XVII.)

10. Fáradtan akad el a hang, amikor a beteg oroszlán kimerültségét érzékelteti a költő:

Az oroszlán nagy betegen feküdt ||
Barlangjába, ...

(La Fontaine—Kosztolányi,
A beteg oroszlán és a róka)

11. A beszélő gondolkodik, eltűnődik (prózában három pont jelezné ezt a szünetet):

S oly mindegy, minden, a többi.
Elköszönni ||
Talán még ráérek.

(Ady, A jelen muzsikája)

II. Felhívó szünetek

A következő szó fontosságát emeli ki a szünet:

Jer, Lilla, jer; érzésemet ||
Mind ébreszd fel, és engemet
Ne hagyjál veszteglenem!

(Csokonai, Köszöntő)

letiprott földünkön magas sovány lován ||
a Hódító ...

(Illyés, Szétvert sereg)

Kiemel, nyomatékot ad a szót követő szünet is:

... Látod ilyen *boldog* ||
vagyok, ha most meggondolom a dolgot.

(József Attila, Elmaradt ölelés miatt)

láng zúgja be, haragos, sárga láng,
a padlón a tört lámpa, *iszonyú* ||
sikoltozás ...

(Szabó Lőrinc, Tüzevész)

Kiemelheti mindkét szót, a kettőt elválasztó rövid csönd:

Hallgattak sokáig; végre a *felséges*¹ ||
Király így töré meg a nagy csendességet ...

(Arany, Toldi VIII. ének)

A pszichológusok mérésekkel, statisztikai vizsgálatokkal tisztázzák, hogy a gyakori (szabálytalan) szünet milyen érzelmeket, milyen magatartást, milyen beteges elváltozásokat tükröz. Mi is megkísérelhetjük a költemények hangulatából kiindulva vizsgálni az áthajlások *gyakoriságát*.

A *nyugalmat* sugárzó költeményekben lényegesen *ritkábbak* a tört sorok, mint a nyugtalan, ideges hangulatú versekben. A „matrac sírjában” szenvedő Heine elcsigázott, fáradt hangját tükrözik a hirtelen elszaporodó áthajlások. A költői pálya korai elején (1817–1821) írott „Dalok könyvében” igen ritka a tört sor (3,5%). Az utolsó években (1853–1856) ennek hétszerese (24,2%). Hozzájárulhatnak a tört mondatok a költői egyéniség kifejezéséhez is. Szervesen hozzátartoznak a sűrűn ismétlődő áthajlások Szabó Lőrinc költői művéhez. Bármit is mond alkalmanként (s valamit mindig kifejez) a sorok egybeolvadása, a mondatok széttagolása, egyúttal Szabó Lőrinc költői hangját eleveníti meg. A lázadó hangú, szenvedélyes „A sátán műremekeiben” száz sorra több mint 64 (64,3) tört mondat esik. A halott barátnő emlékét idéző „Huszonhatodik év”-ben már jóval kevesebb: 29,4. De még ez a nyugodt hang is nyugtalan a kortársakéhoz képest. Juhász Gyula verseiben mintegy 10 (9,55) áthajló sor esik 100 sorra, Ady Endre verseiben mintegy 5 (4,48).

Ha szonettenként csoportosítjuk a teljes és a tört sorokat, az is kitűnik a „Huszonhatodik év”-ből, hogy az áthajlások, törések jóval gyakoribbak az elszakadás élményét felidéző szonettekben, mint a tíz utolsó szonettben, amikor már a vers „mosolyogni is tud” csillagkoszorús gyászában (1. ábra). A fokozatosan hanyatló gyakorisági görbét ritmikus időközönként szakítják meg a vissza-visszatérő nyugtalanságot tükröző csúcsok. Nehéz harcok árán sikerült csak a belső békét biztosítani. Az áthajlások „lázgörbéje” pontosan tükrözi azt az alaphangulatot, melyből a költemény született.

A statisztikák készítésekor két csoportra osztottuk a mondat közben megszakadó sorokat. Ösztönösen is merőben különbözőnek érezzük a fent idézett éles, szakító áthajlásokat és az *enyhe, tagoló* jellegűket, melyekkel például Csokonai vagy Kisfaludy Sándor verseiben találkozunk lépten-nyomon:

Földiekkel játszó	Hogy anyám megnyugtathatta
Égi tünemény,	Minden kívánságomat;
Istenségnek látszó	S egy pohár víz elolthatta
Csalfa, vak Remény!	Minden szomjúságomat;
Kit teremt magának	Midőn gyermektársaimmal
A boldogtalan,	Csigást, lapdást játszottam,

¹ Ugyanígy helyezkedik el ez a szó szerkezet a Toldi XII. énekében:

Akkor az urakhoz fordult a *felséges* //
Király s ekkép tartott hatalmas beszédet ...

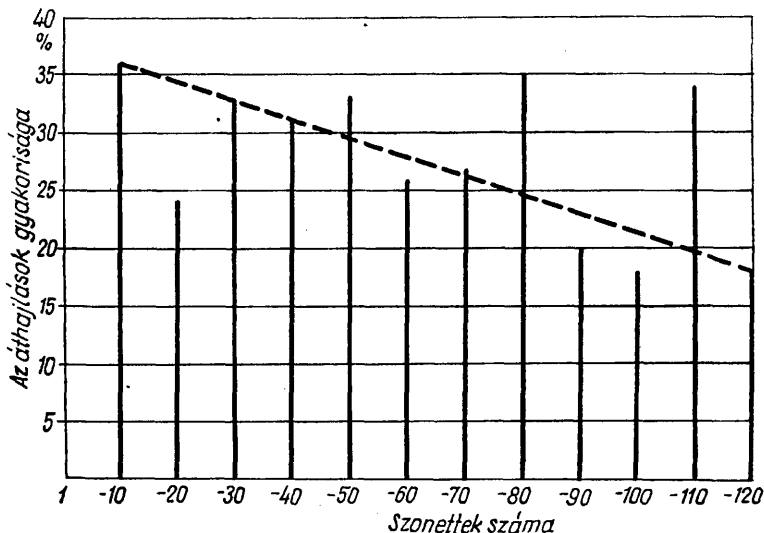
S mint védangyalának |
Bókol úntalan. —

(Csokonai, A Reményhez)

És rövidke lábaimmal |
Lepkék után futottam;

(Kisfaludy Sándor, A kesergő
szerelem 2. strófa)

Így hajlik át Csokonai verseiben a sorok 19,6%-a, Szabó Lőrinc költeményeiben viszont ritka a „szelíd”, tagoló áthajlás (4,7%).

1. ábra. Az (éles) áthajlások gyakorisága Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” c. szonett-kötetében.

Az áthajlás mértéke

Joggal vehető fel a kérdés: igazolható-e és hogyan igazolható ez az ösztönös ítélet, az áthajlásoknak két csoportra osztása? Van-e valamiféle mértéke az áthajlások élességének?

A következő eljárással próbálkoztunk. Először átírtuk folyamatos sorokba a „Huszonhatodik év” szonettjeit. A hetedik szonett így fest például ebben az átírásban:

Bolond tükör

Folyton új dolgok történnek, s te most már kívül vagy rajtuk. Borotválkozom, s eszembe jut: könny csordul arcomon és megállok: céljaim fele voltál és fele szabad tetteimnek, óh, bár több lettél volna! Élek, folytatom a munkás napot, s minden utamon együtt kísér a dús emlék s a sóvár hiány... De minden könnyem és utam mit ér? mit, édes társam, társtalan? A valóság, a jelen, oda van! Csak tükröd őriz, tükröd, én a lélek, tükör, melyből kirepültek a képek, bolond tükör, mely azt hiszi, hogy éltet.

Dallamos költői prózává oldódik a kötött forma. A hang közvetlenségével párosulva leplezi a folyamatosan elrendezett szöveg a rímeket, verssorokat. Ezt a szöveget — húsz szonettet a százhúsból — tíz egyetemet végzett férfi és nő olvasta mikrofonba. Gondos lehallgatás után megjelöltük

a szövegben azokat a helyeket, ahol a felolvasó szünetet tartott. (Kétes esetben, hangnyomásmérés segítségével állapítottuk meg, hogy a felolvasó tartott-e szünetet a kérdéses helyen.) A tíz felvétel eredményeit egyesítve indexszám jelzi, hogy valamelyik szó után 10 felolvasó közül hány tartott — rövidebb vagy hosszabb — szünetet. A felvételeket három kísérleti személy hallgatta meg és bejelölték a hallott vagy hallani vélt szüneteket. Zárójelben szerepel a vélt szünetek száma, tehát az olyan eseteké, amikor legalább egy hallgató szünetet hallott, de a vélt szünetnek nem felelt meg tényleges szünet a felvételben. Tehát:

„Önzésem szeret!⁹⁽⁺¹⁾ — vádoló magam,⁸⁽⁺¹⁾
s fájva nézek¹⁽⁺³⁾ zaklatott tudatomba.¹⁰
(Te is mondtad!)¹⁰ . . . Nos,⁵⁽⁺³⁾ és ha ennyi volna?⁹⁽⁺¹⁾
Ha önzés volna¹ húsz év¹⁽⁺³⁾ úntalan
újuló szükséglete:¹⁰ csakugyan
gyengülne tőle lelked hite³⁽⁺¹⁾ arra,⁵
ami legfőbb öröme³ és jutalma,⁹
hogy a gyönyörben¹ biztos társa van?¹⁰

Az index-számokból a szünetek valószínűségére következtethetünk. Meghatározhatjuk ezek alapján, mekkora a szünet hírértéke — váratlanságának mértéke —, az áthajló, ill. át nem hajló sorok végén. Megállapodáson múlik, hol vonjuk meg az éles (szakító) és az enyhe (tagoló) áthajlások között a határt. Öt személlyel végzett próba alapján úgy látszott, hogy akkor érezzük élesnek az áthajlást, amikor senki sem vagy legfeljebb csak egy felolvasó tart szünetet. Az enyhe, tagoló áthajlások esetében 2—5 felolvasó állt meg a sor végén. Két enyhe áthajlás követ két éles áthajlást a harmadik szonett utolsó öt sorában:

Képzelt képzeletteddel képzelem,⁶
hogy együtt vagyunk: az enyém kevéső
volna, magában, míg így, szüntelenő
kettőződve, mint tündér repesés⁴
hoz-viz-cserél s egyszerre két helyen³
egymásba zárva tart a szerelem.¹⁰

A felolvasott húsz szonettben egy áthajló sorra átlagosan mintegy fél (0,53) szünet esett: az éles áthajlás tehát valóban dominál a „Huszonhatodik év”-ben is. Az át nem hajló sorok végén csaknem 9 (8,92) szünet esett egy sorra. Az át nem hajló sorok végén a szünet valószínűsége (p) 0,89, az áthajló sorok végén 0,05. Ennek megfelelően: a szünet egyedi hírértéke 0,16 a szabályos (át nem hajló) verssorok végén; 4,24 a szabálybontó, áthajló sorok végén.² Tehát igen éles az ellentét a lezárt és nyitott sorok között. Egy árnyalattal „mélyül” a szünet a nyugodtabb hangú szonettekben, melyekben ritka az áthajlás: 8,7 az egy sorra eső szünetek száma, ha négynél több az áthajló sor, és 8,9, ha 4-nél kevesebb.

² Az egyedi hírérték (self information): — $\log_2 p$. — A számításokat (itt és a továbbiakban) Bognár Jánosné, az Eötvös Loránd Tudományegyetem valószínűség-számítás tanszékének docense végezte. Ezúttal is köszönöm értékes segítségét.

Az információelmélet szemszögéből nézve az áthajlás nagy hírértéssel rendelkező (váratlan) sorvégi szünet. Ebből a meghatározásból kiindulva különbséget tehetünk viszonylag kisebb hírértéssel bíró tagoló és nagyobb hírértéssel rendelkező szakító áthajlás között is, és ideiglenesen meg is vonhatjuk a kettő között a határt.

Szünet és szerkezet

Ha meggondoljuk, hogy milyen nagymértékben vettük igénybe a vizsgálatok során munkatársaink idejét és türelmét, meglehetősen soványnak érezhetjük ezt az eredményt. Megnyugtatóbb lenne, ha ki lehetne terjeszteni a levont tanulságot más költeményekre is. Ha meghatározható lenne például, hogy milyen esetekben éles (szakító) vagy enyhe (tagoló) az áthajlás. Ha a „Huszonhatodik év” felvételei alapján kitapinthatnánk a szünetek és szerkezetek kapcsolatát.

Meg tudjuk határozni, számszerűen, mi a szünetek valószínűsége különböző tagmondatok előtt vagy után (1. táblázat). Két mellérendelt tagmondat között lényegesen nagyobb a szünet valószínűsége, mint alárendelő összetett mondatok tagmondatai közt. Különösen magas a szünet valószínűsége, amikor a mellérendelt mondatot kettőspont előzi meg (az esetek 95%-ában szünetet tartottak kettőspont után a felolvasók). Hegedüs Lajos (1953) mérései szerint hosszabb a szünet (87 csec) mellérendelő kötőszavak előtt, mint az alárendelők előtt (58 csec). Ez egybevág a tapasztalatainkkal. Ellentétben áll velük egy másik eredménye: egy rádiófelolvasás folyamán az esetek 70%-ában tartott szünetet a felolvasó alárendelt mondat előtt, és mellérendelt mondatok előtt az eseteknek csak 53%-ában (p. 32). Alárendelő mondatokban gyakoribb a szünet akkor, ha az alárendelt mondat megelőzi a főmondatot. Mellérendelt mondatok között a felolvasók az esetek 87%-ában szünetet tartottak. Főmondat után, alárendelt tagmondat előtt az esetek 58%-ában, alárendelt tagmondat után, főmondat előtt az esetek 79%-ában volt szünet.

1. táblázat

	A szünet valószínűsége (p)	Egyedi hírérték bűben ($-\log_2 p$)
Mellérendelt mondatok között	0,90	0,20
Alárendelt mondat előtt (FM + AM)	0,59	0,77
Alárendelt mondat után (AM + FM)	0,80	0,34

Megszólítás előtt kb. ugyanolyan a szünet valószínűsége, mint alárendelt mondat előtt (vö. 1. táblázat). A megszólítás után következő szünet valószínűsége lényegesen nagyobb (a felolvasók az esetek 60%-ában tartottak szünetet megszólítás előtt, 8 megszólítás után). Magasnak bizonyult a

szünet valószínűsége értelmező előtt is. Csak egy árnyalattal ritkább a szünet idézetek után — a „...”, *mondta* típusú szerkezetekben —, mint két mellérendelt tagmondat között általában. Lényegesen kisebb azonban a szünet valószínűsége emfatikus, egyszótagú tagmondatok után (*Nos, ...*, *Oh, ...*). Az esetek 35%-ában tartottak ilyenkor szünetet a felolvasók. Közbeékelte mondatok előtt ritkább a szünet, mint mellérendelt mondatok között, de gyakoribb, mint alárendelt mondat előtt. A közbeékelte mondat után egy árnyalattal valószínűbb a szünet, mint a közbeékelte mondat előtt. Az esetek 97%-ában szünet jelzi a mondat végét.

Az átlagostól erősen eltérő esetek is figyelmet érdemelnek. A felolvasók olykor egységesen, vagy csaknem egységesen szünetet tartottak alárendelt mondat előtt:

„saját férgei kikezdek az élt,¹⁰ még mielőtt sirba fekszik!”

Az eltérések, „szabálytalanságok”, többnyire más, kitapintható szabályszerűségekre vezethetők vissza. Így például ritmikai törvényszerűségekre: gyakoribb a szünet két hosszú mondat között, mint olyankor, ha az összetartozó két mondat közül az egyik vagy másik csak egy-két szótagos. Az idézett mondatban a főmondat 11 szótagból áll, az alárendelt mondat 8 szótagból, s mindkét tagmondat szoros ritmikai egységet képez. Azokban az alárendelő mondatokban, ahol az átlagosnál gyakoribb szünettel találkozunk (70—100%), a rövidebb tagmondat átlagos hossza 5,8 szótag. Azokban az alárendelő mondatokban, ahol a szünet az átlagosnál ritkább (0—40%), a rövidebb tagmondat átlagos hossza 2,8 szótag.

bolond tükör,⁹ mely azt hiszi ...

gondolja a természetekre,⁷ ha dagad benned az én, a dicső.

tükör,² melyből kirepültek ...

bűn,⁴ ha olyat tettél, ...

Stabilabb a szünet, ha az alárendelt mondat nem közvetlenül követi a főmondatot, s ezáltal lazul a függősége:

... arra,

ami legfőbb öröme és jutalma,⁹

hogya a gyönyörben biztos társa van?

Vagy: ha a mellékmondat két mondatnak van egyidejűleg alárendelve ($Fm_1 + Fm_2 + Am$). Pl.:

igy magyaráztad,⁹ s kényszereiden

el-elborzadva fürkésztél,⁸ ki vagy, ...

Ezúttal a *hogya* kötőszó hiányát is pótolja a szünet. Ez a hiány már önmagában véve is vonzza a szünetet:

láttam:⁸ az ily névtelen fájdalom ...

Közbeékelődhet egy igeneves, bővítményes határozói szerkezet (értelmező határozó, Károly 1958, 46 és k.) is a főmondat és az alárendelt közé. A szünet ilyenkor is „mélyül”:

*Dolgoknak kezdel lenni rokona,⁸
halkulva, lassan, halkuló agyamban,⁹
amelyekben már szétválaszthatatlan...*

Az alárendelés jellegétől is függ a szünet gyakorisága. Megnó a szünet, ha a mellékmondat tartalmát tekintve inkább mellérendelt, semmint alárendelt:

*... el-elborzadva fürkészted ki vagy,⁹
míg össze nem tört egy rossz pillanat:*

Voltaképpen: „s végül összetört egy rossz pillanat”. Nem pedig: „Addig fürkészted..., míg...” A határozói alárendelés esetében általában gyakoribb a szünet az átlagosnál:

*... a kicsi muslica,⁷
mikor párizik...*

Fokozottan áll ez a tartalmilag önálló megengedő jellegű határozói mondatokra:

*... s mindig elkap,¹⁰ bár kereső szememnek
tévedései is hozzád vezetnek,...*

Az alárendelt mondat szoros függése, természetesen, csökkenti a szünetek számát:

*s én tudni,² hogy megvagy-e;
s nem tudom,¹ ki volt...
szebb,¹ mint ő volt,...*

Az alárendelő mondat előtt éppen azért ritkább a szünet, mint a mellérendelőben, mivel a, mondatrészként is felfogható, alárendelt mondat szorosabban fűződik a főmondathoz, mint a megelőző tagmondatnál nem kevésbé önálló mellérendelt mondat.

A szünet biológiai funkciója a lélegzetvétel, erre épülnek rá a későbbi nyelvi funkciók, s ezek közt első helyen áll a szerkezeti, tartalmi összefüggéseket kidomborító tagolás.

A könnyen mérhető szünetek hosszából, gyakoriságából következtethetünk a nehezebben mérhető tartalmi összefüggésekre.

A szünet biológiai funkciójából folyik, részben, hogy a nagy egységeket határolja el egymástól, a mondatokat és tagmondatokat. Tudjuk, hogy a hangos kilégzési szakaszok (az egy lélegzettel ejtett beszédszakaszok), átlagos időtartama jól megfelel a légzés ritmusának a néma kilégzés időtartamának (a hangos beszédszakasz egy árnyalattal rövidebb a néma légzés-szakasznál),³ s hogy a belégzés az esetek 87,5%-ában mondat végére esik (FÓNAGY—MAGDICS 1960). A belégzés feltétlenül szünetet kíván, a szünet azonban nem feltétlenül légzés-szünet. A szünet nyelvi tényező, nem vált le azonban biológiai alapjáról.

³ A szünetről szünetig terjedő hangsort *beszédszakasz*-nak, a hangsúlytól hangsúlyig terjedőt pedig *szólam*-nak nevezem. A Mai Magyar Nyelv Rendszere az utóbbit nevezi *szakasz*-nak, az előbbit nem nevezi meg (II, 463 és kk.). — A beszédszakasz nem azonos a lélegzésszakaszokkal, mivel nemcsak belégzéskor tart szünetet a beszélő vagy a felolvasó. Egy belégzésre mintegy négy szólam jut. (vö. Fónagy I. — Magdics Kl., Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék: NyK. 1960, 455).

2. táblázat

Szerkezetek	A szünet valószínűsége (p)	Egyedi hírérték bitben ($-\log_2 p$)
Alanyi és állítmányi rész között	0,11	3,18
Határozó és állítmány között	0,04	4,64
Állítmány és határozó között	0,09	3,51
Állítmány és határozó között, a szórendtől eltekintve	0,06	4,08
Állítmány és tárgy közt, a szórendtől eltekintve	0,02	5,76
és, s, vagy előtt	0,24	2,04
Felsorolásban, az a_1 tag után	0,64	2,04
Felsorolásban, az a_{n-1} tag előtt	0,56	0,84

Nem meglepő, hogy tagmondaton belül sokkal kisebb a szünet valószínűsége, mint tagmondat (vagy mondat) határánál (2. táblázat). A tagmondat szerkezeti, tartalmi tagozódásához is nyújtanak azonban bizonyos támpontot a szünetek. Mondaton belül azonos mondatrészek találkozásánál, felsorolás tagjai között lényegesen gyakoribb, mint egyébkor. A táblázatban foglaltakhoz hozzáfűzhetjük még, hogy a szünet valószínűsége fokozatosan esöken a felsorolás folyamán. Az első tag után az esetek 64%-ában, az utolsó előtti tag után az esetek 56%-ában tartottak szünetet a felolvasók. Valamivel gyakoribb a szünet az első tag után (72%), ha utána csak egy tag következik. Lényegesen ritkább a szünet, amikor kötőszó (*és, s, vagy*) áll a két tag között (az esetek 29%-ában fordult elő ilyenkor). A ritmikai tényező tagmondaton belül is érvényesül: gyakoribb a szünet, ha a felsorolt tagok bővítményei vannak ellátva.

... *bőség⁹ és szükség...*
 ... *a jelen³ s a múlt...*
 ... *a fogyó egykor¹⁰ s a növekvő soha...*
 ... *a dús emlék⁷ s a sóvár hiány...*

Minél megszokottabb a szókapcsolat, annál ritkább a szünet: *bőség⁹ és szükség, újra¹ s újra, nappal⁹ s éjszaka, látlak¹ s nem látlak, ima⁹ és vezeklés, vád² s önvád, szín⁹ s illat*. A kissé szokatlanabb „*a jelen³ s a múlt*”-at az egyik szövegben a szokványos „*múlt és jelen*”-re változtattam, és felolvastattam tíz másik felolvasóval. A szünet index 3-ról 0-ra csökkent.

Leggyakoribb a mondat alanyi és állítmányi részét elválasztó szünet, s ez megfelel a mondatok grammatikai, logikai szerkezetének, a kijelentések „kétsarkúságának” (bipolaritásának).

Szövegünk 83 alanyt és állítmányt is tartalmazó (összefüggő) tagmondata közül 32 bomlott fel legalább egy felolvasásban a l a n y i és á l l í t m á n y i r é s z r e. Hacsak azokat a mondatokat tekintjük, melyeket legalább két felolvasó ejtett szünettel, mindössze 12 alanyi és állítmányi részre bomló mondatunk marad. Az összesen elhangzott tagmondatban az esetek 10,9%-ában tartott a felolvasó az alanyi és állítmányi rész határán szünetet. Az olyan mondatokban, ahol 10 eset közül legalább kettőben szünet esik az alanyi és állítmányi rész határára többnyire mind az alanynak, mind az állítmánynak bővítménye van.

*Valami ős „Legyen!”¹⁰ a „Ne legyen!”-t mondta ki.
e sok Mindenüttl¹⁰ mindenüttl Seholt!*

Mindkét esetben valami „külső” körülmény is mélyítette a szünetet (időjel, nagybetű, affektivitás). Egyébként alacsonyabb gyakorisági indexekkel (3, 4, 5) találkozunk. Még olyankor is, ha kettős vagy hármas alany áll az egyik mondattagban:

*együtt kísér³ a dús emlék⁷ és a sóvár
hiány ...
drága nevedet¹
csengő² csendülő szivemben szived, ...
fény-árnyak,⁹ tündérciterák³ villantják hangod, ...
Minden erőm,⁴ vágyam,³ képzeletem⁵
a semmivel küzködik, ...*

Hasonlóan tagozódik a mondat, ha nem bővítmény tágitja a szólamot, hanem az alany és állítmány terjedelme:

*... s törni²-porlani¹
párologni⁴ percek s évezredek;*

Ritkán, bővítmény mentes rövid (4–5 szótagos) állítmány előtt, sőt puszta alany és állítmány között is felbukkanhat a szünet:

*Sírodat zárják rám² a zárai.
de az öröm² csak másodperceké!*

Szövegünk alapján úgy tűnik, hogy valamivel nagyobb a szünet valószínűsége, ha az alanyi mondattag megelőzi az állítmányt: 2,1 a szünet-indexek átlaga, ha az alany áll elől, 1,7, hogyha az állítmányi mondattag megelőzi az alanyt (itt eltekintünk az olyan mondatoktól, melyekben senki sem tartott szünetet). Amennyiben további vizsgálatok alapján jelentékenynek, állandónak bizonyul ez az eltérés, feltehető, hogy az állítmányi rész nagyobb hírértékével függ össze. A szünet a tagolás és a figyelem felkeltésének (a várakozás fokozásának) eszköze. A figyelem felkeltésére ritkábban kerül sor a kevésbé informatív, kevesebb újdonságot tartalmazó alanyi mondattag előtt. Másrészt az állítmányi rész erősebb nyomatóka is hozzájárulhat ahhoz, hogy nagyobb számú szó sodródik egy szakaszba (vö. 3. jegyzet)

16 mondatban, a többnyire jelzővel bővített vagy más mondatrészsel összekapcsolt, h a t á r o z ó szünettel elhatárolt beszédszakaszt alkotott. Ez a szám 11-re csökken, ha csak az olyan eseteket tekintjük, amikor legalább két felolvasó tartott szünetet a határozós mondattag előtt, illetőleg után.

*érfogu eszmék közt' hús szenvedések zokognak, ...
s öreg lelkemben² megborzong a gyermek: ...
s minden utamon² együtt kísér ...
mid voltam neked² két évtized óta ...
s egyszerre két helyen³
egymásba zárva tart a szerelem.*

Mindezekben az esetekben a határozós mondattag hossza meghaladta a négy szótagot, akkor is, ha a határozót nem bővítette más mondatrész:

... családomon innen⁴ bőség és szükség, ...

(Négy mondatban esett meg egynél többször.)

Különválhat a határozóval vagy jelzővel bővített tárgy is:

*és ahogy nekem
vigaszt³ csak képzelt jelenlétéd ad, ...
mesteri kezé² szívem keze vezette, ...*

Egyszer szakadt ketté a minőségjelzővel bővített birtokos jelzős szerkezet (összesen 7 mondatban):

*Ha önzés volna¹ husz év¹ untalan ujuló szükséglete, ...
renyhül a jóllakott vágy¹ fülleteg mámore!*

Egy ízben utaltunk már az idézőjelre, mint „külső körülményre”. Az idézőjelesen használt szó vagy szerkezet előtt, ill. után gyakrabban lép fel a szünet, mint máskor.

A hanglejtéssel társuló szünet jelzi, hogy más szavait idézzük, vagy hogy elhatároljuk a szóban forgó kifejezést a többitől, melyet maradéktalanul vállalunk:

*... ördögi elv¹ az² „elég nem elég”!
... S a tiltó „Ne!”; miatt?*

A kötőszót pótló szünettel állítható párhuzamba az előző tagmondatnak valamelyik odaértett szavát pótló szünet:

*(... futottunk mind, komor
igazunkért ...)
s én² tudni, hogy megvagy-e?*

Ugyanis: „s én futottam tudni, hogy ...”

Ugyancsak „külső körülményként” könyveltük el az emfázist. Ez a terminológia — mely meglehetősen elterjedt a modern nyelvtudományban — azzal indokolható, hogy az emfáti kus szünet nem a mondatból ered, nem a mondat szerkezete, logikus tagolása hozza létre. A beszélő izgalmát, a mondatban kifejezett tényhez való viszonyát tükrözi. Ha már

megszületett volna a szünetek grammatikája, az emfatikus szünetekről azt kellene írunk a grammatika függelékében, hogy a felsorolt szabályok nem vonatkoznak rá. Pontosabban: vonatkoznak rá is, de negatív előjellel. A szünet akkor és csak akkor emfatikus, ha megsérti a felsorolt szabályokat, ha olyan helyen lép fel, ahol a szabályok értelmében nem tarthatunk szünetet. A két-féle szünet — a tagoló jellegű, grammatikus és a közlő jellegű, emfatikus szünet — kölcsönösen kizárják egymást.

... *hogy* ||¹ *százszorosán*, ...
fulottunk ||¹ *mind* ...
 ... *Közöd már* ||¹ *semmihez* ||¹ *soha*,
 ... *Folyton* ||¹ *új dolgok történnek*, ...

Mind kiemelő jellegű szünet. Egy másik sorban a hang együtt áll meg a beszélővel:

könny csordul arcomon és ||¹ *megállok*: ...

A hang, a képzelt mozgást követve, együtt áll meg a költővel. Szimbolikus értékű a szünet a már idézett két sorban:

Sírodat zárják rám ||² *a zárai*.

Mintha a csend a sír lezárulását követné. S a másik sorban:

de az öröm ||² *csak másodperceké!*

az elszálló örömmel együtt hal el a hang is.

A „Huszonhatodik év” utolsó sorában a költő maga jelzi három ponttal a szokatlan, affektív pauzát:

... *Neki azonban* ... *minden* ... *egyremegy*.

Szünet és ritmus

Valahányszor a szünet valószínűségéről esik szó, felmerül a kérdés: hány szótagból áll az a szó vagy az a szerkezet, mely után szünetet várunk. Kettős alany jelzős szerkezet után gyakoribb volt a szünet, mint magánosan álló alany után. Ha egy kalapba vetjük a „Huszonhatodik év” tízszer elhangzott húsz szonettjének 4106 szünettel határolt szakaszát — feltéve, hogy az egyes felolvasók ugyanannyi szünetet jelöltek be —, azt tapasztaljuk, hogy az egyes szakaszok átlagos szótagszáma 6,34 szótag, s az egyes szakaszokra 2,71 nyomaték esik.

Leggyakoribbnak az öt szótagos szakasz bizonyult és a szakaszoknak több mint egyharmadára 1 nyomaték esik. Ha a csökkenő valószínűség szerint rendezzük el a szakaszokat és szólamokat, a következő képet kapjuk (vö. 3., 4. és 5. táblázat):

Ugyanebből a kalapból más összefüggések is kiemelhetők. Hogyan függ össze például a szótagszám és a nyomaték eloszlás? A leggyakoribbnak az olyan három szótagos szakasz bizonyult, amelyekre egy nyomaték esik (jelöl-

jük 3/1-gyel), tehát az egy szólamos szakasz (vö. 2. jegyzet). Ez a szakasz-típus az esetek 10,66%-át tette ki. Összesen 104-féle szótagszám/hangszúly kombináció fordult elő felvételeinkben. A 25 leggyakoribb kombinációt tüntetem csak fel az 5. táblázaton. Meglepő a 2/1 és főként az 1/1 típus gyakori-

3. táblázat

Beszédszakaszok szótagszámának valószínűsége és egyedi hírértéke

Szótag-szám	Valószínűség	Egyedi hírérték bűben	Esetek száma
5	0,1404	2,832	575
3	0,1287	2,958	527
4	0,1125	3,152	461
2	0,0852	3,556	349
6	0,0835	3,580	342
7	0,0832	3,587	341
10	0,0998	3,326	409
1	0,0598	4,061	245
8	0,0457	4,448	187
11	0,0427	4,546	175
9	0,0305	5,034	125
13	0,0164	5,930	67
16	0,0137	6,189	56
12	0,0124	6,330	51
15	0,0124	6,330	51
14	0,0112	6,481	46
17—20	0,02	5,64	78

4. táblázat

A beszédszakaszra eső hangszúlyok száma: valószínűségük, hírértékük

Hangszúlyok száma	Valószínűség	Egyedi hírérték bűben	Esetek száma
1	0,4138	1,273	1695
2	0,3057	1,708	1252
3	0,1518	2,718	622
4	0,0857	3,548	351
5	0,0229	5,436	94
6	0,0124	6,334	51
7—16	0,01	6,64	31

sága. A „Huszonhatodik év”-ben — és Szabó Lőrinc verseiben általában — gyakoriak a rövid mondatok, s a mondatként álló indulatszavak (vö. DÖMÖLKI—FÓNAGY—SZENDE 1964; 130. l., FÓNAGY 1965). A 10 szótagos szólamok gyakorisága arra utal, hogy a decasyllabus, a tíz szótagos vers a prózává átépült szövegen is átütött.

Ha a szótagszám/hangszúly jelölésben foglalt osztási műveletet valóban végrehajtjuk, azt tapasztaljuk, hogy a hányados megnövekszik, ha a szólam 5 szótnál hosszabb (vö. 6. táblázat). Ez azt jelenti, hogy a szakasz növeke-

désével több szótag kerül egy nyomaték alá, tehát az 5 szótagnál hosszabb szakaszokban hosszabbak a szólamok. Ez alighanem összefügg egy másik törvényszerűséggel: a beszédiram növekedésével hosszabb szólamokban, szakaszokban.

5. táblázat

Szótagszám Hangsúly	Esetek száma	Gyakoriság %-ban
3/1	438	10,66
2/1	322	7,84
5/2	310	7,55
4/1	284	6,91
1/1	238	5,79
5/1	223	5,43
6/2	209	5,09
4/2	166	4,04
7/2	157	3,82
10/3	149	3,63
10/2	142	3,46
10/4	101	2,46
11/3	99	2,40
7/3	98	2,38
6/1	97	2,36
8/2	93	2,26
3/2	87	2,12
7/1	79	1,92
8/3	72	1,77
9/3	61	1,48
11/4	52	1,26
5/3	36	0,87
9/4	35	0,38
2/2	27	0,65
6/3	31	0,75

6. táblázat

Szótag- szám	Szótagszám	Adatok száma
	Hangsúly	
1— 5	2,54	2159
6—10	3,27	1404
11—15	3,37	390
16—20	3,45	129
21—25	3,55	17

A ritmikai tényezők figyelembevétele nélkül bajos a szünet valószínűségét meghatározni. Még sokkal nehezebb lenne azonban a dolgunk, ha kizárólag az egymást követő szavak szótagszámából kellene kiindulni: xxx xx xxx x xxxx. Valószínű, hogy az első szó után nincsen szünet. A harmadik vagy negyedik szó után valószínűbb, mint a második után. Ennél többet akkor sem mondhatnánk, hogyha az *x*-eken hangsúlyjelek is lennének: xxx xx xxx x xxxx. A harmadik szó után a legvalószínűbb a szünet, ha a mondat így hangzik: *Háromszor jöttek Péterhez || mint kultúroshoz.*

Más a helyzet azonban, ha az utolsó előtti szó névutó: *Háromszor jöttek a kerteken át || tegnapelőtt*. Ezúttal az utolsó szó előtt és a második után szakad meg alighanem a beszédfolyam, ha megszakad, és nem a harmadik után. Mind az első, mind a második szó után szünet léphet fel, ha azonos mondatrészek követik egymást: *Szalámit, || vaját, || kenyeret || és császárhúst*.

A szünetekre vonatkozó jóslatainknál tehát a szerkezetből célszerű kiindulni, tekintetbe véve a szavak szótagszámát. A kettőből önként adódik a „szabályos” — alkalmi mondanivalóval, önálló hírértékkel nem bíró — nyomatékok helye is.

A gyengébb láncszem

Ha a szünetek helyét lényegében a mondat szerkezete határozza meg, akkor a szünetek helyéről, a mondatok belső tagozódására következtethetünk: a szünetek gyakoriságát a szavak, mondatrészek közötti kohézió mutatójának tekinthetjük. Az okoz csak nehézséget, hogy tagmondaton belül viszonylag ritka a szünet, hiszen a tagmondatok elemei szorosabban fűződnek egymáshoz, mint a tagmondatok. A „Huszonhatodik év” (vö. 2. táblázat) nem nyújtott elég támpontot a tagmondatok belső tagozódásának kipuhatólásához. Holott érezzük, hogy a szavak hol szorosabban, hol lazábban kötődnek egymáshoz a tagmondatokon belül, és sejtjük, hogy hol szakadna el a szavak láncra, ha versenyző csoportok húznák kétfelől a mondatot. Ez a kísérlet csak a hasonlatok síkján végezhető el. De akad a valóságban is olyan helyzet, mely próbára teheti a szavak között fellépő vonzerőt. Ha a hallgató valamilyen okból nem tudja a hallottakat kellő ütemben feldolgozni, a beszélő kénytelen természetellenesen lassítani az „adást”. „Ezt a szöveget le kell diktálni, lassan, tagoltan, de természetes hangon. Néhány szónál ne mondjunk többet egyszerre.” Ezzel a kéréssel nyújtottuk át kísérleti szövegünket segítőtársainknak (77 személynek). A szövegbe főleg olyan mondatokat ágyaztunk, melyekben különböző szerkezetek keresztelődtek egymással: a tárgyjal bővített állítmány előtt határozó állt, egy állítmány két határozóval is bővült, az alanyt kiegészítő birtokos jelző maga is jelzős szerkezet volt é. i. t. Összesen 63 mondatból állt a szövegünk, a lehetséges szerkezeteknek csak egy töredéke szerepelhetett. (Sokkal könnyebb a kísérletekben résztvevő munkatársakat kimeríteni, mint akárcsak a leggyakoribb kombinációkat.)

Egyik variációs elvünk a fokozatos bővítés volt, jelzős szerkezetek viselkedését például a következő három mondat segítségével vizsgáltuk:

1. *A vendégek között ||⁵ volt ||⁷² a polgármester ||³ özvegye is.* (77 felolvasó.)
2. *A vendégek között ||² volt ||⁷⁷ a szegedi polgármester ||³⁰ félkarú özvegye is.* (77)
3. *A vendégek között ||² volt ||⁷⁷ a szegedi polgármester ||⁴⁹ félkarú özvegyének ||⁶⁹ elsőszülött ||¹⁷ leánygyermek is.* (77)

Az első mondatban 77 olvasó közül három tartott szünetet a birtokos jelző és a jelzett szó között (index-szám jelzi, hogy hányszor esett szünet egy szó után). A 2. mondatban, ahol a birtokos jelzős szerkezet mindkét tagja minőségjelzővel egészült ki, a szünet-index eléri a maximumot. A 3. mondatban sem csökkent ez az index-szám, és gyakori volt a szünet a birtokos jelzővé módosult volt jelzett szó (*özvegyének*) után is. Mindebből az a — korántsem meglepő — következtetés adódik, hogy a minőségjelző és a jelzett szó között szorosabb a kapcsolat, mint a birtokos jelző és

a jelzett szó közt. A birtokos és birtoka határán szakad el leggyakrabban a szőlánc, ha minőségjelző bővíti mindkettőt. Ezt megerősíti a kísérleti szöveg másik három jelzős mondata. De elárulják ezt már a *Huszonhatodik év* jelzős mondatainak index-számai is. „A tulajdonságjelző közelebb áll a jelzett szóhoz, mint a birtokos jelző”, írja KÁROLY SÁNDOR az értelmezőről szóló tanulmányában, melyben ismételten rávilágít a mondatrészek közötti kohézióra és a kohézió mértékének megkülönböztető szerepére (13. l.).

Úgy látszik, hogy a tagolás részben a *tergo* folyik. A mondat végétől visszafelé haladva állapítható meg például, hogy a 2. mondatban az *özvegye* szó előtt minőségjelző áll, mely nem választható el a jelzett szótól, s így a *polgármester* után kell szünetet tartanunk, ha nem akarjuk egybeolvasni az öt szót.

Ezt a mechanizmust tükrözi két kettős tárgyat tartalmazó mondatváltozat is:

Felfalta ||³³ *Jancsit* ||⁴¹ és *Juliskát*. (77 felolvasó)

Felfalta Jancsit ||⁷⁷ és a *kedves kis Juliskát*. (77)

a második tárgy kibővülése csökkenti az állítmányt követő szünet valószínűségét.

Ez látszólag ellentétben áll azzal a nyilvánvalónak látszó ténnyel, hogy a mondatokat az első szónál kezdve olvassuk a mondat vége felé haladva. Az olvasáslélektani kísérletek során kiderült azonban, hogy szemünk korántsem halad egyenletesen balról jobbra angol, német vagy francia szöveget olvasva. A szem sugara előrefut, s jóval, mintegy 10–15 betűhellyel megelőzi a hangot. Nemegyszer ide-oda cikázik balról jobbra, jobbról balra, többszörösen letapintja a mondatot, miközben az olvasó szép sorjában ejti a szavakat (WOODWORTH—SCHLOSBERG 504 és kk.).⁴ A beszédben a gondolat kialakulása és a szerkezet kialakítása szükségképpen megelőzi a hangképzést.

A ritmikai, szerkezeti, szemantikai tényezők kereszteződése megnehezíti a törvényszerűségek kitapintását. „Hangsúlytalan” mondatokban olyan mondatokban tehát, ahol a hangsúly csak tagolja a mondatot, de nem emeli ki az egyik mondatrészt sem a többi fölé (vö. DEME 1962, 458 és kk.), az állítmány szorosabban kapcsolódik az őt követő tárgyhöz, mint a megelőző határozóhoz (vö. KÁROLY SÁNDOR p. 13):

Húsz forintért ||⁶² *megvette* ||¹⁵ a *bélyegeket*. (77 felolvasó)

A vendéglőből ||⁵⁰ *felhívta* ||¹⁸ a *feleségét*. (77)

Férje miatt ||⁷¹ *elvesztette* ||⁶ az *állását*. (77)

De:

Kapásból ||²⁶ *felsorolta* ||⁴⁹ a *címeket*. (77)

Kívülről ||⁴ *elmondta* ||⁷⁰ a *verset*. (77)

Ezúttal a *kapásból felsorol*, *kívülről mond* szókapcsolat hagyományos volta, a kettő közötti szoros szemantikai kapcsolat választja le az állítmányt a tárgyról.

Az állítmány és tárgy szemantikai kapcsolatától és a határozófajtaktól, a szavak szótagszámától eltekintve, a szünetek a következőképpen lépnek fel egyes mondatrészek után szövegünkben:⁵

⁴ Az is előfordult, hogy a letapintási kísérletek nem jártak teljes sikerrel. Ilyenkor a felolvasó helyesbítette nyelvbötlését, és a mondat még hátralévő részének tekintetbevételével máshová helyezte a szünetet.

⁵ Az alsó index-szám a szünet egyedi hírértékét jelzi, a felső az előfordulások számát.

HATÁROZÓ_{0,64} ÁLLÍTMÁNY_{1,47} TÁRGY (450 eset)

Ha megváltoztatjuk a mondatrészek sorrendjét, módosulhat a szünetek gyakorisága is.

Feleségét ||²³ *felhívta* ||⁵⁵ *a vendéglőből*. (77 felolvasó)

Általánosítva:

TÁRGY_{1,47} ÁLLÍTMÁNY_{0,64} HATÁROZÓ

A második szólam után tehát gyakoribb a szünet, mint az első szólam után.

Ha eltekintünk a szórendtől, ha semlegesítjük a ritmikai tényezőt, ezúttal is azt látjuk, hogy a tárgy és állítmány közt kevésbé valószínű a szünet, mint az állítmány és a határozó között (vö. még 2. táblázat).

| TÁRGY_{1,47} ÁLLÍTMÁNY | | HATÁROZÓ_{0,66}

(A függőleges vonalak azt jelzik, hogy a szórendtől eltekintünk.)

Gyakran két határozó fogja közre az állítmányt, például: időhatározó áll az állítmány előtt, utána pedig helyhatározó. „Hangsúlytalan” mondatokban az időhatározó szakad könnyebben az állítmányról:

Pünkösöd hétfőn ||⁷¹ *sétálgattak* ||⁶ *a hegyekben*. (77 felolvasó)

A hegyekben ||² *sétálgattak* ||⁶³ *pünkösöd hétfőn*. (65)

Napokon át ||⁴⁶ *várakozott* ||³² *Bukarestben*. (77)

Bukarestben ||⁴ *várakozott* ||⁶¹ *napokon át*. (65)

Általánosítva:

IDŐHATÁROZÓ_{0,28} ÁLLÍTMÁNY_{2,51} HELYHATÁROZÓ (308 eset)

Még jobban csökken az állítmány és a helyhatározó közötti szünet valószínűsége, ha a határozó vonzata az állítmánynak, ha az állítmány eleve feltételezi — és igekötőjében már előre jelzi — a helyhatározót:

Húsvét után ||⁶⁶ *leutazott* ||¹¹ *Bukarestbe*. (77 felolvasó)

Tíz órakor ||⁶⁰ *bezörgetett* ||¹⁷ *az erdőszhez*. (77)

A társhatározót is szorosabb kötélekek fűzik az állítmányhoz, mint az időhatározót vagy okhatározót:

Tegnapelőtt ||⁶⁵ *együtt voltak* ||¹² *Gézáékkal*. (77)

Tegnapelőtt ||⁵⁹ *összevesztek* ||¹⁸ *Gézáékkal*. (77)

Gábor miatt ||⁶⁷ *összevesztek* ||¹⁰ *Sándorékkal*. (77)

A módhatározó már veszélyesebb konkurrens; különösen az igével hagyományos kapcsolatban levő, fokozó jellegű határozó csökkenti a szünet valószínűségét:

Lábujjhegyen ||³⁹ *kiosontak* ||²⁶ *Pistáékkal*. (77)

Kegyetlenül ||⁵ *összevesztek* ||⁷² *Gézáékkal*. (77)

Általában: A szünet valószínűsége együtt nő vagy csökken a potenciális szünetre következő szó hírértékével, azaz a választási lehetőségekkel. A *tegnapelőtt* után igen sok szó következhet, még az sem bizonyos, hogy milyen mondatrésze számítsunk (lehet állítmány, de lehet alany, jelző stb.). A *lábujjhegyen* után már sokkal szerényebbek a lehetőségeink. Nem következhet sem alany, sem jelző. Alighanem

állítmányra kell számítanunk (jöhetne esetleg egy második módhatározó vagy kötőszó is). Sőt: a lehetséges igék köre is igen leszűkül, amint a *lábujjhegyen* szó elhangzott. A *keservesen* szó után is leginkább állítmányra számíthatunk, és az állítmány pedig a választható módhatározók számát csökkenti egy-néhányra.

keservesen ||⁷ *megsíratta* ||⁷⁰ *a kis cicát.*

keservesen ||⁰ *megsírattott* ||⁷⁷ *minden macskát.*

Az ilyen határozó az állítmány intenzitását határozza meg és nem a minőségét. A fokozó jellegű, önállóságát veszített határozó után ritkább a szünet, mint az állítmány és a tárgy között:

FOKOZÓHATÁROZÓ_{3,059} + ÁLLÍTMÁNY_{0,185} + TÁRGY (308 eset)

A szünet és a hírérték összefüggéséből következik, hogy erősen csökken a szünet valószínűsége, ha az állítmányt követő határozó vonzat, azaz „kötött” határozó⁶.

Karácsonyig ||⁴¹ *eltöltötték* ||³⁶ *az úszástól.* (77 felolvasó)

A kedvéért ||⁵⁵ *leszokott* ||⁷⁷ *a dohányzásról.* (77)

Általában:

SZABAD HATÁROZÓ_{0,38} ÁLLÍTMÁNY_{2,18} KÖTÖTT HATÁROZÓ (746 eset)

A tárgy előtt ritkább a szünet, mint a határozó előtt (vagy az állítmányt megelőző határozó után), hiszen a tárgy sohasem „kötetlen”. A tárgyias igének már a neve is arra utal, hogy feltételezi, potenciálisan tartalmazza a tárgyat, tárggal, „jár”. Ez a körülmény természetesen csökkenti a tárgy szerepét betöltő szó hírértékét. A főbb eredményeket áttekinthetőség kedvéért táblázatban foglalhatjuk össze (7. táblázat).

7. táblázat

A szünetek hírértéke
egyres mondatrészek után

A szerkezet	Egyedi hírérték (-log ₂ p)		Esetek száma
Hat + Áll + T	0,644;	1,474	450
T + Áll + Hat	1,474	0,644	308
*Hat + Áll + T	3,059;	0,184	308
Hat + Áll + Vonz	0,358;	2,184	746
Hat + Áll + Vonz	3,184;	0,168	154
iHat + Áll + hHat	0,277;	2,515	308
iHat + Áll + hHat	2,415;	0,299	154

Hat = Határozó, Áll = Állítmány, T = Tárgy, *Hat = Fokozó jellegű, önállóságát veszített határozó, Vonz = Vonzat, Hat = hangsúlyos (kiemelt) határozó, iHat = Időhatározó, hHat = Helyhatározó, iHat = hangsúlyos (kiemelt) időhatározó. — Az „Egyedi hírérték” rovatában szereplő első számoszlop az első mondatrészt követő szünetre, a második számoszlop a második mondatrészt követő szünetre vonatkozik.

⁶ Az igei bővítémenyekkel, a tárggal és a kötött határozókkal (vonzatokkal) HÉRA ZOLTÁNNÉ foglalkozott behatóan a Nyelvtudományi Intézet egyik termv munkájának, a strukturális nyelvtani munkálatoknak keretében.

A mondatrészek és alárendelt mondatok összefüggése ismeretes volt már a nyelvtudomány kialakulása előtti időkben is. Az alárendelt mondatokat kifejtett mondatrészként értelmezték a grammatikusok. Ezt a felfogást tükrözi az alárendelt mondatok elnevezése is (alanyi, jelzői, tárgyi, határozói mellékmondatokat különböztetünk meg). *Ami nem kívánunk, az törlendő* → *A nem kívánt törlendő*. Az ilyen összefüggéseken alapuló átalakítási szabályok nagy szerepet játszanak az analitikus (elemző) grammatikákkal szemben álló szintetizáló, „alkotva elemző” generatív grammatikákban. A generatív grammatika bármely bővített vagy összetett mondatot elemi mondatokból kiindulva állít elő helyettesítési, és átalakítási (transzformációs) szabályok segítségével.

Ha ilyenfajta átalakítási szándékokkal mérlegeljük fenti mondatainkat, azt látjuk, hogy azok a bővítmények szakadnak le előbb az állítmányról, melyek könnyen alakíthatók át önálló mondattá:

- *A férje miatt* || *elveszítette az állását* → *A férje miatt történt, hogy elveszítette az állását.*
Húsvét után || *leutaztak Bukarestbe.* →
 → *Elmúlt már húsvét, amikor leutaztak Bukarestbe.*
A kötéssel || *elszorította a csuklóját.* → *Elkötötte és ezáltal elszorította a csuklóját.*

Az állítmányhoz szorosan csatlakozó (szinte hozzátartozó) határozók esetében sikertelennek bizonyulnak, torz vagy félrevezető eredményhez vezetnek az átalakítási kísérletek:

- Keservesen megsiratott* || *minden macskát.* →
 → *Keserves volt, ahogyan megsiratott minden macskát.*
Kívülről felmondta || *a verset.* → *Kívül állt és onnan felmondta a verset.*

Valóban lehetne ilyen értelme is a *Kívülről felmondta a verset* mondatnak. Ebben az esetben éppen a *kívülről*-t követő szünet (vagy szünetféle) különbözteti meg a mi mondatunktól.

Megoszlik a szünet gyakorisága, amikor mindkét határozó „mondatképesnek” bizonyul:

- Nagy nehezen* ||³⁵ *leszoktatták* ||⁴² *az ivásról* (77 felolvasó) →
 → *Nagyon nehéz volt rábírni, hogy leszokják az ivásról.*
 Vagy: *Nagy nehezen leszoktatták arról, hogy igyék.*

A mondat nem kész produktum, hanem produktó, folyamat, a differenciálatlan mondatmagnak fokozatos osztódásából előálló képződmény. A mondatnak ezt a genetikus jellegét, a genetikai táblázatokra, nemesi családfákra emlékeztető ábrával szokás szemléltetni.

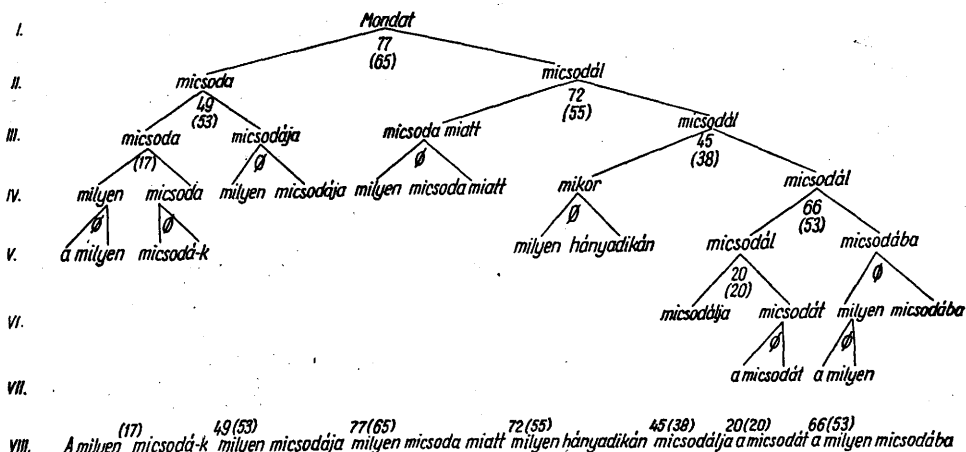
Fordítsuk le — kissé szabadon, jelenlegi céljainknak megfelelően — angolból magyarra, szaknyelvből köznyelvre ezt a táblázatot (2. ábra).

Egy olyan mondat-sémához jutunk így el, mely megfelel a kísérleti szövegünkben szereplő konkrét mondatnak:

- A túrkevei* ||¹⁷ *termelőszövetkezeti* ||¹ *dolgozók* ||⁵³ *szakszervezeti csoportja* ||⁶⁵ *a tavasi esőzések miatt* ||⁵⁵ *húsvét hétfőjén* ||³⁸ *útnak indítja* ||²⁰ *a szállítmányt* ||⁵³ *a legközelebbi városba.* (65 felolvasó)

Felvettük a szövegünkbe magát a „mondat-képletet” is:

A milyen micsodák milyen micsodája a milyen micsoda miatt milyen hányadikán micsodálja a micsodát a milyen micsodába.

2. ábra. A szünetek száma az „A milyen micsodák milyen micsodája milyen micsoda miatt milyen hányadikán micsodálja a micsodát a milyen micsodába” mondat egyes szavai után. A mondatot 77 kísérleti személy olvasta fel. Zárójelben a megfelelő konkrét mondat egy azonos szerkezetű konkrét mondat adatai szerepelnek. Ezt a mondatot 65. k. sz. olvasta fel. A „fa” a mondat fokozatos kialakulását érzékelteti a generatív grammatika felfogásának megfelelően. A szünetek száma szintről-szintre csökken.

A felolvasókat cseppet sem zavarta, hogy ennek a mondatnak csak „mondatjelentése” van, hogy megjelenített szerkezeti sémával volt dolguk. Igen világosan, „értelmesen” olvasták fel, s az egyes interpretációk között ezúttal volt a legkisebb az eltérés. A szünetek gyakoriságát kétféleképpen tüntettük fel a táblázaton. Az elhangzott mondat szavai után jelezzük, hogy a 10 felolvasó közül hány tartott szünetet (VIII. rovat), ahogy ez eddig is történt. Ezeket az index-számokat azonban egyúttal felvetítettük a mondat genetikai sémájának megfelelő pontjára. Az ötödik szó után következő szünet a mondat alanyi részét választja el az állítmányi résztől: ezt az első bifurkációhoz vittük fel, oda, ahol a mondat alanyra és állítmányra bomlott (II. rovat). A harmadik szó után következő szünet, mely birtokost a birtoktól választja el, az alany első kettéágazásához kerül (a III. rovatba), és így tovább. Csak egy pillantást kell vetnünk a táblázatra, máris kitűnik, hogy az index-számok fentről lefelé, a II. rovatból a VII. rovat felé haladva egyre alacsonyabbak. A szünet valószínűsége tehát minden újabb bifurkációval csökken — vagy más szóval —, annál gyakoribb a szünet, minél priméribb osztódást jelez, minél mélyebben gyökerezik a mondat genetikai struktúrájában. Az alanyi és állítmányi részre bomlás mondatunk ontogenezisében az első, a névelő megjelenése az utolsó lépés. Ebből a szempontból is indokolt az alany—állítmányi szerkezetnek és más szó szerkezeteknek szembeállítás. KÁROLY SÁNDOR mint zárt szerkezetet állítja szembe más,

nyitott, szószervezettel, így a jelzős szervezettel, melyet másodlagos alany—állítmányi szerkezetnek tekint (8 kk.).

Ha a szünetek valószínűségét a mondat „fejlődéstörténete” önmagában meghatározná, nem lenne érdemes szünetekkel foglalkozni: a szünet szükségképpen következnek a mondat struktúrájából, s ezzel előre jelezhető (prediktábilis), redundáns elemmé válnék. Tudjuk, hogy ez nincsen így. A beszédben többé-kevésbé intenzív „zaj” — rendellenes, véletlenszerű jelenségek „zaja” — fedi, leplezi ezt a törvényszerűséget. Ebből a „zajból” kiemelhetők más törvényszerű összefüggések is. Kiviláglik a kísérletekből, hogy az állítmányt megelőző kiemelt — és ennek következtében kiemelő nyomtatékkal ejtett — bővítmény feltétlenül magához ragadja az állítmányt és alig tűr kétőjük közt szünetet:

A kedvéért ||⁷ szokott le ||⁷⁰ a dohányzásról. (77 felolvasó)

de:

A kedvéért ||⁵⁵ leszokott ||²² a dohányzásról. (77)

Kézenfogva ||¹⁰ vezette be ||⁶⁸ a terembe. (77)

de:

Kézenfogva ||³¹ bevezette ||⁴⁶ a terembe. (77)

Általánosítva:

KIEMELT BŐVÍTMÉNY _{3,51} ÁLLÍTMÁNY _{0,12} BŐVÍTMÉNY (539 eset)

Ritmikai tendenciákról szó esett már a „Huszonhatodik év” elemzésekor. A kísérleti szövegek felolvasásakor is érvényesült a szakaszt 2 + 1 szólamra bontó tendencia. A felolvasók maguk is érezték, hogy olykor, akaratuk ellenére, rásiklottak erre a vágányra, s szinte rákényszerítették a mondatra ezt a ritmus-sémát. A szerkezetek minőségétől eltekintve így alakulnak a szünet-indexek a ritmikai tendenciák hatására:

BŐVÍTMÉNY _{1,08} ÁLLÍTMÁNY _{0,90} BŐVÍTMÉNY (4104 adat)

Szünet és „szünet”

Merő kíváncsiságból megkértük mindazokat, akik mikrofonba olvasták a „Huszonhatodik év”-et, hogy legyenek szívesek a szövegben megjelölni a szünetek helyét, különbséget téve hosszú és rövid szünetek között. A valóságos és a szándékolt szünetek, amint ezt a 8. és a 9. táblázatból és a 3. ábrán

8. táblázat

Szünet	Vélt szünet
0	1,65
1	0,94
2	2,66
3	3,82
4	5,58
5	8,07
6	8,14
7	8,41
8	8,76
9	9,20
10	9,84

9. táblázat

A számok azt jelzik, hogy 10 kísérleti személy közül átlagosan hány tartott vagy szünetet, vagy szándékolt szünetet tartani

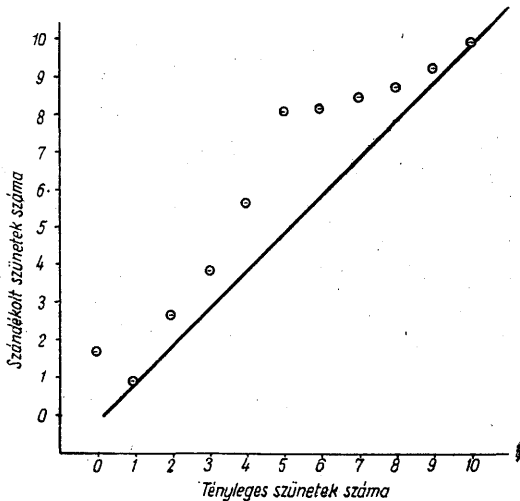
	Tényleges szünetek	Szándékolt szünetek
Vessző után	7,14	8,64
Kettőspont után	9,57	9,73
Pont, pontosvessző, három pont, gondolatjel után	9,73	9,91
Ahol nincs központosítás	1,49	0,48
és, s, vagy után, vessző után	8,85	9,34
ha nincs vessző: tagmondatok közt	6,85	6,22
ha nincs vessző: tagmondaton belül	2,43	2,49
Mellérendelt mondatok közt	8,73	8,95
Főmondat után alárendelt előtt	5,88	7,67
Alárendelt után főmondat előtt	7,92	9,15

is láthatjuk, általában jól megegyeznek egymással. Ahol a felolvasás során csak egy-ketten tartottak szünetet, ott körülbelül ugyanannyian (és ugyanazok) jelölték szünetet a gépelt szövegben. Ahol mindenki vagy csaknem mindenki szünetet tartott, ott a papiroson is felfedezhetjük a 9 vagy 10 ceruzavonást. Nagyobb eltérést akkor tapasztalunk, ahol erősen megoszlottak a vélemények és a 10 felolvasó közül öten-hatan szünetet tartottak, s a többiek nem.

Az eltérés pozitív előjelű. Több a vélt szünet, mint a tényleges. Nem független az eltérés a szünetek helyétől sem. Amint a 8. táblázatból látjuk, mellérendelő mondatokban szinte pontosan megfelelnek a vélt szünetek a tényleges szüneteknek. Alárendelő mondatokban azonban lényegesen több eltérést tapasztalunk. Több a vélt szünet az *Oh, Nos*, a megszólítás, az idézet után, mint a valóságban. Nyilvánvaló a központosítás hatása. Vessző után megugrik a vélt szünetek száma, és kevesebben jelöltek, mint ejtettek szünetet ott, ahol semmiféle írásjel sem utal a mondat tagozódására.

De van az eltéréseknek egy másik oka is. Ha három jó hallású „laikus-sal” (nem hivatásos nyelvészrel) meghallgattatjuk a „Huszonhatodik év”-ről készült hangfelvételeket — ezt csak egy felvétellel tettük meg —, azt tapasztaljuk, hogy a három közül legalább kettő gyakran jelöl szünetet olyan helyen, ahol a hangnyomás-mérések tanúsága szerint nem szakadt meg a beszéd-folyam. Ezek a ki nem mutatható szünetek többnyire a felolvasók vélt „rövid (resp. »igen rövid«) szüneteinek” felelnek meg. A magyarázat kézen-

fekvőnek látszik: a felolvasó is, a lehallgató is „rövid szünetet” észlel, ahol szünetet szokott tartani (vagy úgy gondolja, hogy szünetet kellene tartani) és jelenleg nincsen szünet. Ha azonban tüzetesebben vizsgáljuk meg a vélt „szünetek” helyét, kiderül, hogy igen jelentékenyen különböznek a mondatnak olyan pontjaitól, ahol mégcsak nem is vélték szünetet hallani a hallgatók.

3. ábra. A tényleges és a szándékolt szünetek viszonya a „Huszonhatodik év”-vel végzett kísérletek alapján. Az első kör (balról jobbra haladva) pl. azt jelzi, hogy átlagosan 1,7 tervezett szünet esik a mondatoknak olyan pontjaira, ahol senki sem tartott szünetet.

Az *Itt a mű, a kései, itt a még ifju arc* mondatban a *kései* és az *itt* szó egybefolyik, nem jelzi szünet a tagmondat végét (4. ábra). A *kései* és az *itt* szó a hangnyomásszint esése, a két *i*-t elhatároló 15 dB mélységű energia-völgy választja szét. A nyomatékos *itt*-tel induló harmadik szólam elején jelentékeny mértékben emelkedik az alaphang és a hangnyomásszint. Az energia-völgy alig 2 dB-re csökken a *Kései itt a bánat* mondatban (6. ábra), és eltűnik a *Kései hozta*-ban (7. ábra, vö. még 5. ábra).

Az alaphang úgy ereszkedik, emelkedik, mintha valóságos szünet tagolná a mondatot. *Jajban tűzben, még mindig háborúban* (10. ábra). *Ó, a titok...* (16. ábra). Az emfatikus szünetet markirozza a *Minden | mindenütt | veled ostromol* (17. ábra) vagy a *Mi, meddig önzés* mondatban (30. ábra). Az új tagmondat elejét jelző nyomatékot tükrözi a *meddig* magasabb hangnyomásszintje is (Vö. ezzel szemben 31. ábra). A *menekült* zárhangjának erőteljes felpattanását nagy hangerejű, nyomatékos *v* követi a *Menekült, vitt belőle a világ* mondatban (8. ábra), ellentétben a *Menekült vitt belőle* mondat *t*-jével, *v*-jével, melyek közé nem esik mondathatár (9. ábra).

A nyomaték egyúttal megnyújtja a szótag időtartamát. A *Menekült, vitt belőle a világ* mondatban a *v* időtartama is lényegesen nagyobb, mint a *Menekült vitt belőle* hangsúlytalan *vitt* szavában. Ugyanez áll a *Nappal s éjszaka | folyton idéz* mondat *f* hangjára, mely emfatikus „szünet” után következik szemben az *Éjszaka folytatta* mondat rövid *f*-ével (Vö. 10. táblázat).

Erősen megnyúlik a „szünet” előtti magánhangzó vagy mássalhangzó is. *Itt a mű...* (5. és 21. ábra). *Jajban, tűzben...* (10. és 15. ábra), *Te, ki a...*

(13. ábra), *Ő, a titok...* (16. és 25. ábra), *Jó s rossz...* (18. ábra), *Menekült,...* (22. ábra), *No, és ha...* (26. ábra), *Minden, mindenütt...* (32. ábra), *... tűzben, még mindig...* (34. ábra), *A valóság, a jelen...* (35. és 36. ábra).

(a) Menekült, vitt belőle...

(b) Menekült vitt belőle.

	m	e	n	e	k	ü	l	t	v	i	t	t	b	e	l	ő	l	e
a)	5	7	4	8	10	15	15	25	8	9	11		8	9	6	18	7	8
b)	5	7	4	9	12	7	3	10	4	5	9		8	9	8	15	5	10

(a) Itt a mű, a kései...

(b) Itt a mű a kései.

	i	t	t	a	m	ű	a	k	é	s	e	i
a)	8	20	7	12	42	12	13	15	15	15	29	
b)	8	16	7	8	16	9	13	16	17	10	10	

(a) *Ő, a titok...*

(b) *Ő a titok.*

	Ő	a	t	i	t	o	k
a)	50	10	12	6	12	10	15
b)	15	10	11	4	12	10	17

(a) *Jó s rossz, most zárja...*

(b) *Rossz most a zár.*

	r	o	s	s	m	o	s	t	a	z	á	r
a)	5	18	36		6	12	9	—	—	4	30	8
b)	4	8	12		6	8	7	10	8	8	27	7

(a) *A valóság, a jelen...*

(b) *A valóság, a jelen.*

	a	v	a	l	ó	s	á	g	a	j	e	l	e	n
a)	4	7	9	6	15	15	31	20	9	9	9	11	15	26
b)	4	7	9	5	13	12	15	8	8	8	8	7	10	11

(a) *(Napnal s) éjszaka | folyton (idéz)*

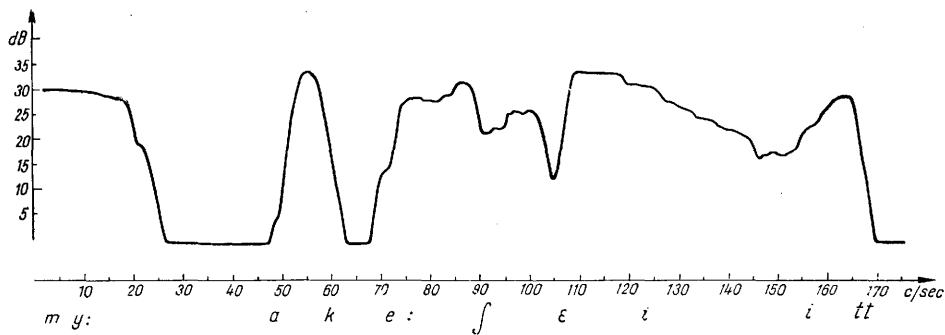
(b) *Éjszaka folytatta.*

	é	j	s	z	a	k	a	f	o	l	y	t	...
a)	18	7	18	10	14	22		20	14	6	14		
b)	13	5	13	8	7	8		8	10	5	12		

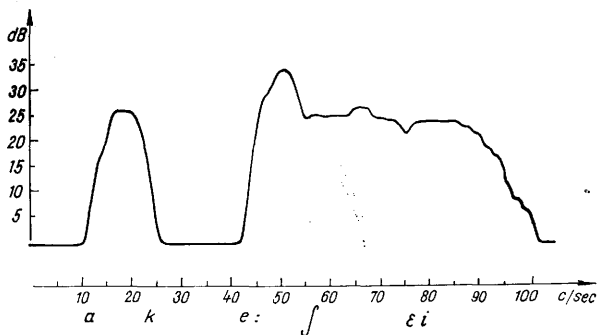
(a) *Te, ki a (föld alatt vagy)...*

(b) *Te kiabáltál.*

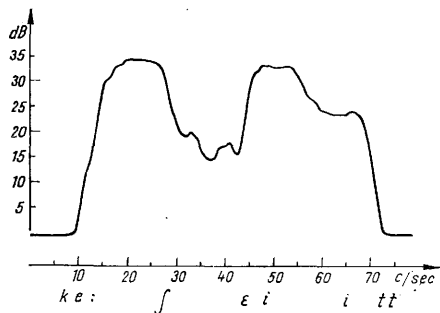
	t	e	k	i	a	...
a)	45	22	9	8		
b)	9	10	9	6		

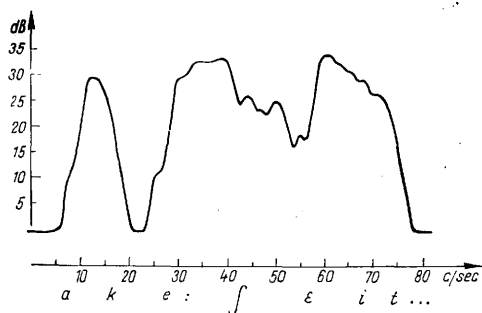
4. ábra. Az (Itt a mű, a kései, itt (a még ifjú arc) mondat hangnyomás-görbéje. A mű és a kései után markírozott szünet. A mű szót glottális zár választja el az értelmezőtől; a kései szó *i*-je erősen megnyúlik, a hiányzó szünetet is kitöltve, és energia-völgy választja el a következő tagmondat *i*-jétől. Vö. 6. ábra

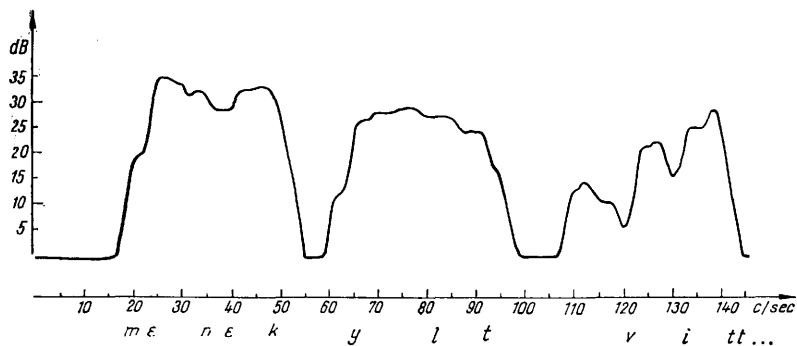
5. ábra. Az (Itt a mű,) a kései, (itt a még ifjú arc) mondat. A kései után valóságos szünet következik, melynek hatására megnyúlik az *i*. (Vö. 6. és 7. ábra.)

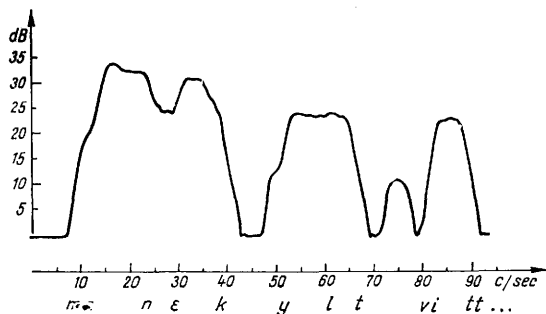
6. ábra. Kései itt (a bánat).

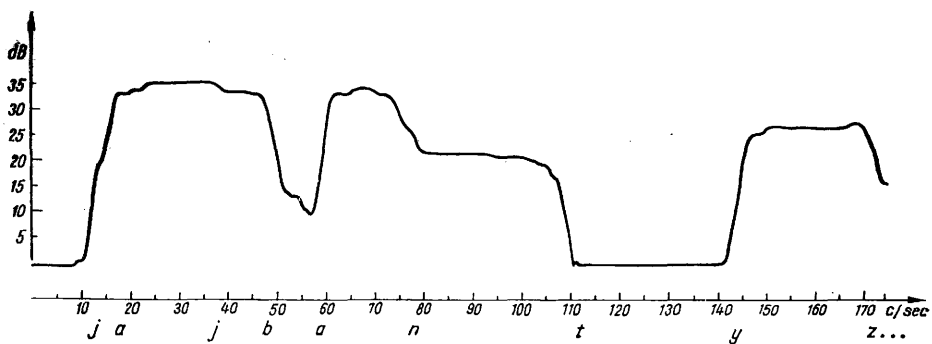
7. ábra. A késeit hozta.

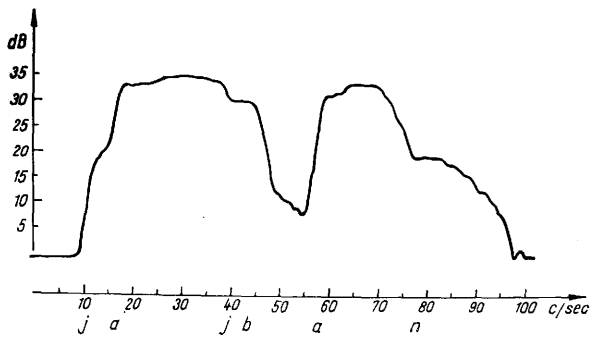
8. ábra. *Menekült, vitt (belőle a világ)*. Az első tagmondat után markírozott szünet: hosszú zár, hangos zárfelpattintás, erős *v* hang

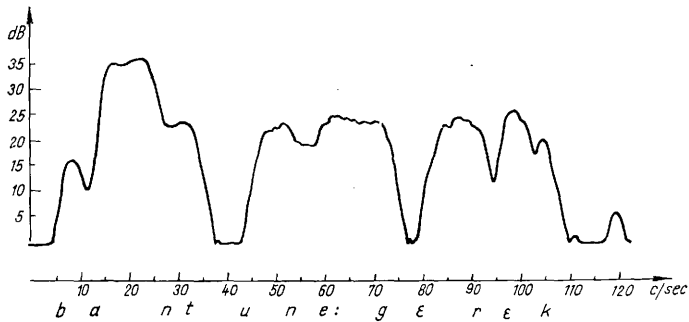
9. ábra. *Menekült vitt (belőle)*.

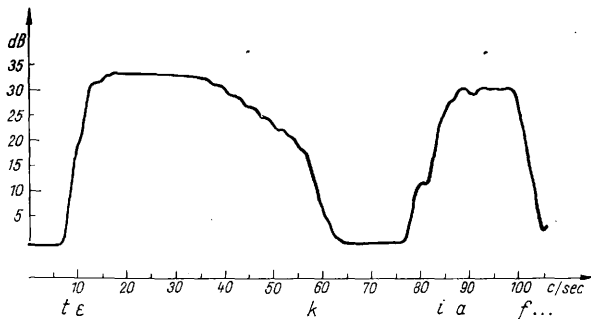
10. ábra. *Jajban, tű(zben, még mindig háborúban)* A *jajban* után markírozott szünet: megnyújtott *n*, hosszú *t*-zár

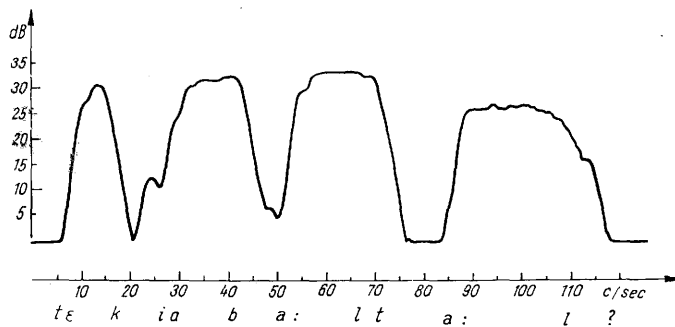
11. ábra. Jajban, (tűzben, még mindig háborúban) A jajban után tényleges szünet

12. ábra. Bantu négerék, vö. 11. ábra

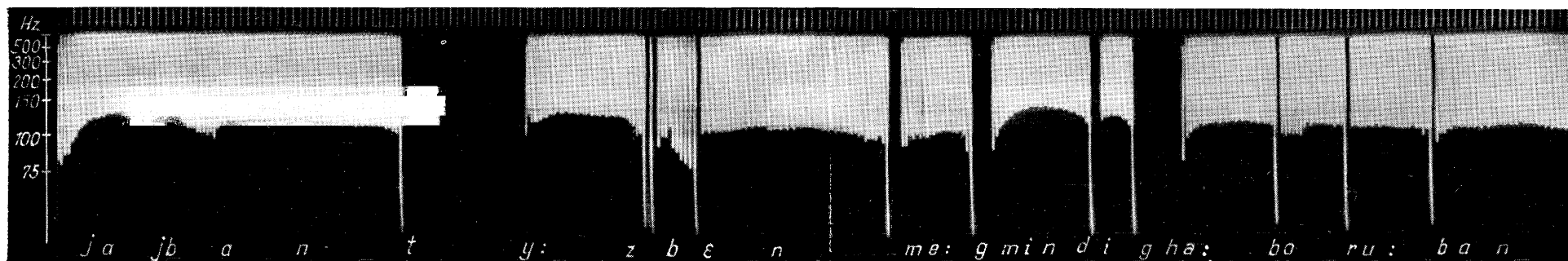

13. ábra. Te, ki a föld (alatt vagy). A te után hosszú k-zárral markírozott szünet, vö. 14. ábra

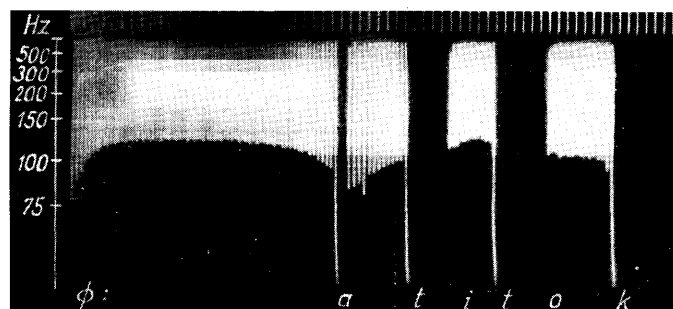

14. ábra. Te kiabáltál?

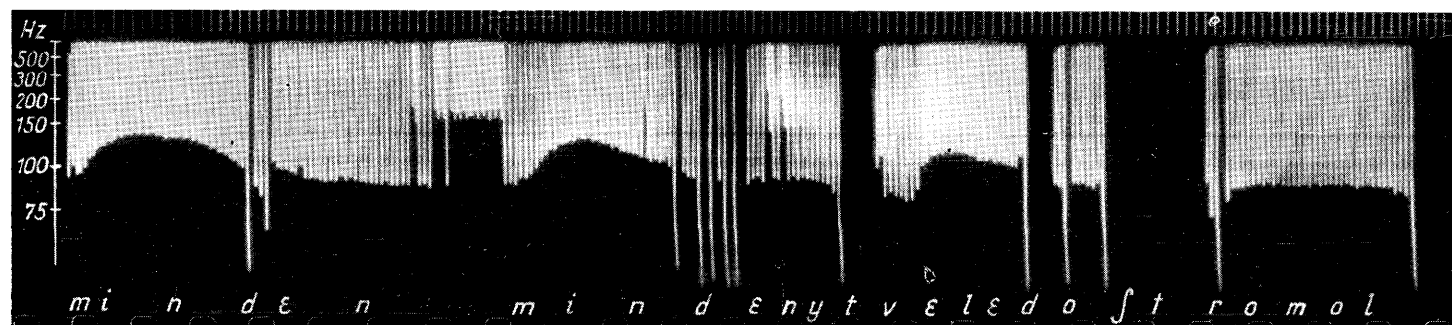

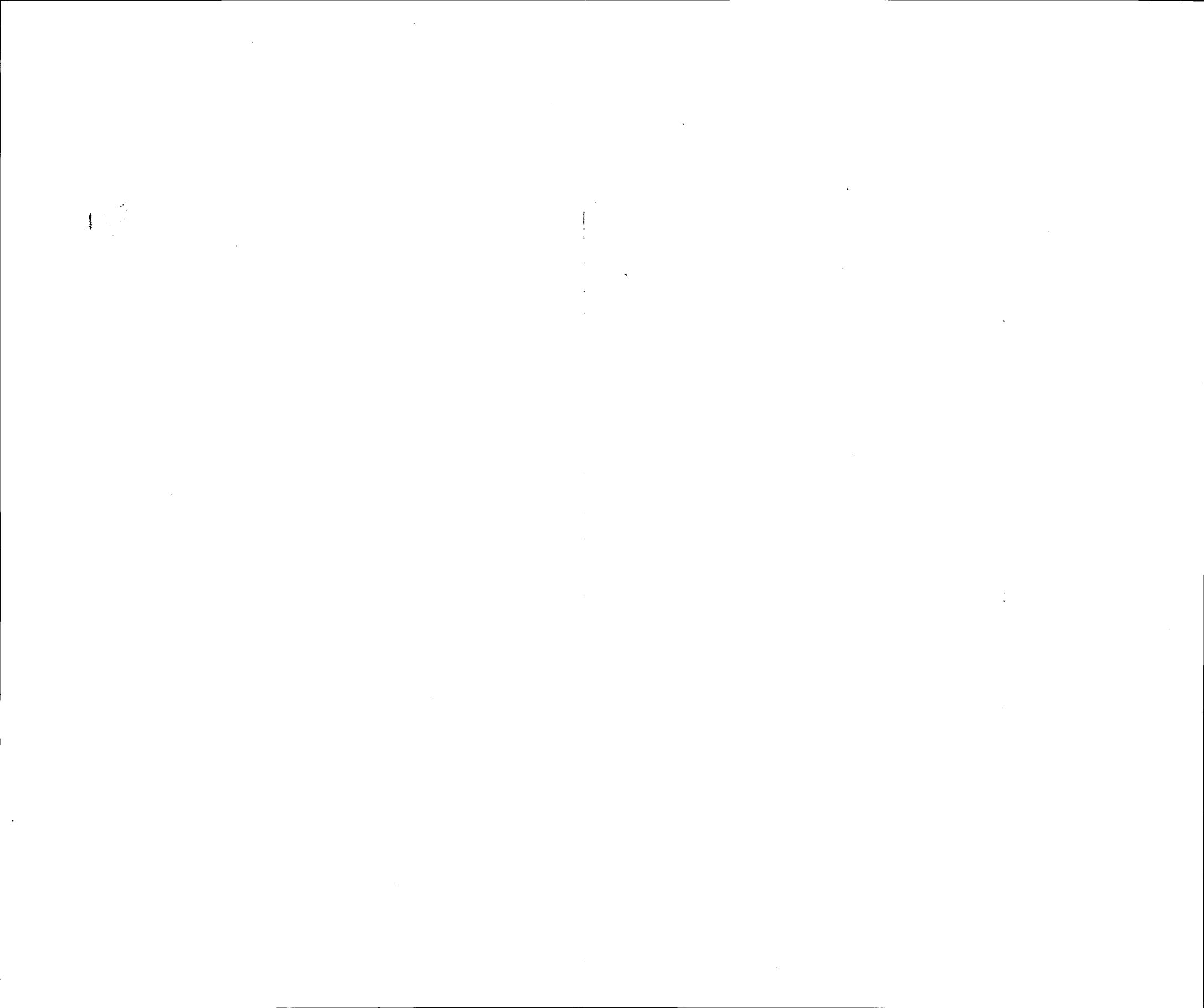
15. ábra. *Ja jban, tüzben, még mindig háborúban...* A szünetet a dallam esése-emelkedése, az *n*-hangok megnyújtása markírozza. Vö. még 34. ábra

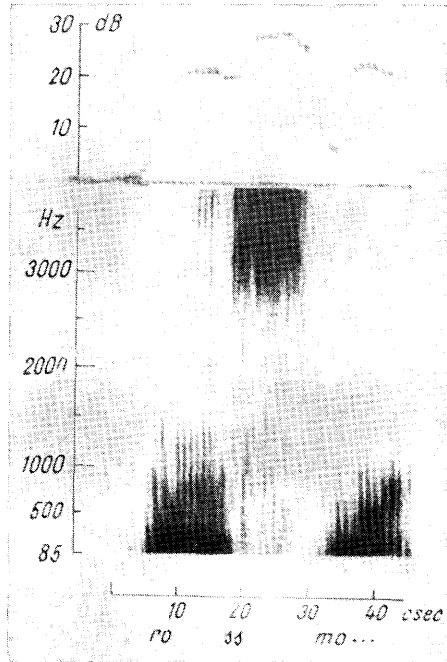

16. ábra. *Ő, a titok...* Markírozott szünet az *ő* után: nyújtás, glottális prés (foghíj a dallam-görbében). Vö. 24. ábra

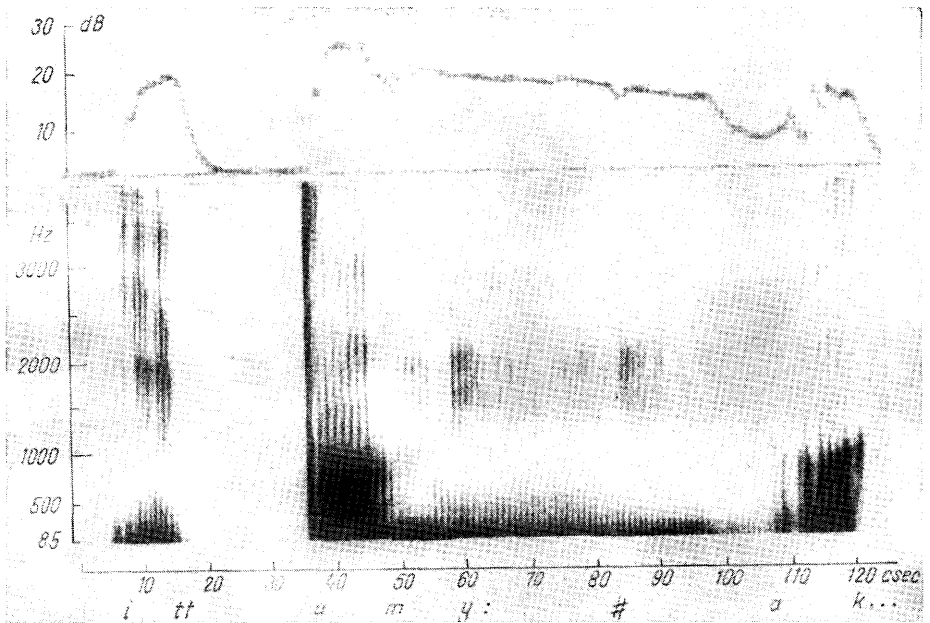

17. ábra. A *Minden, mindenütt, veled ostromol* mondat hangmagasság-görbéje. A dallam hármass íve tagolja a mondatot. A *minden* után glottális prés következtében erőtlenné válik az alaphang (foghíj a dallam-görbében!). Vö. 32. ábra

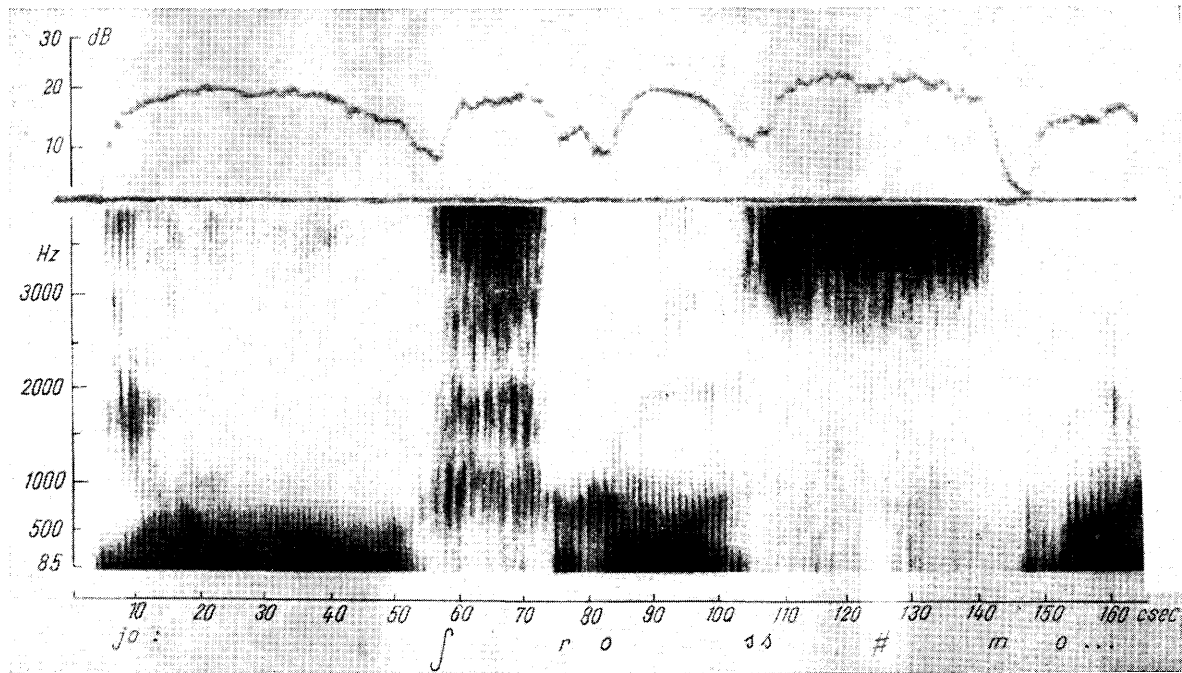

19. ábra. Rossz most a zár.

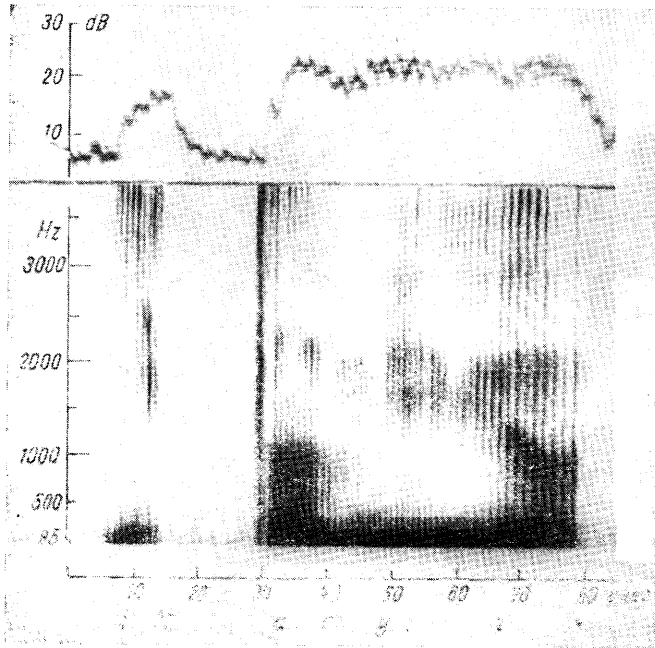

20. ábra. Itt a mű, a kései. A szünetet az ű megnyújtása és az azt követő gégeprés markírozza. A gégeprés következtében hirtelen meglassul a hangszalag rezgése. (A hangszalag rezgésének periódusait tükröző bordák megritkulnak a hangszíneképen.) Vö.

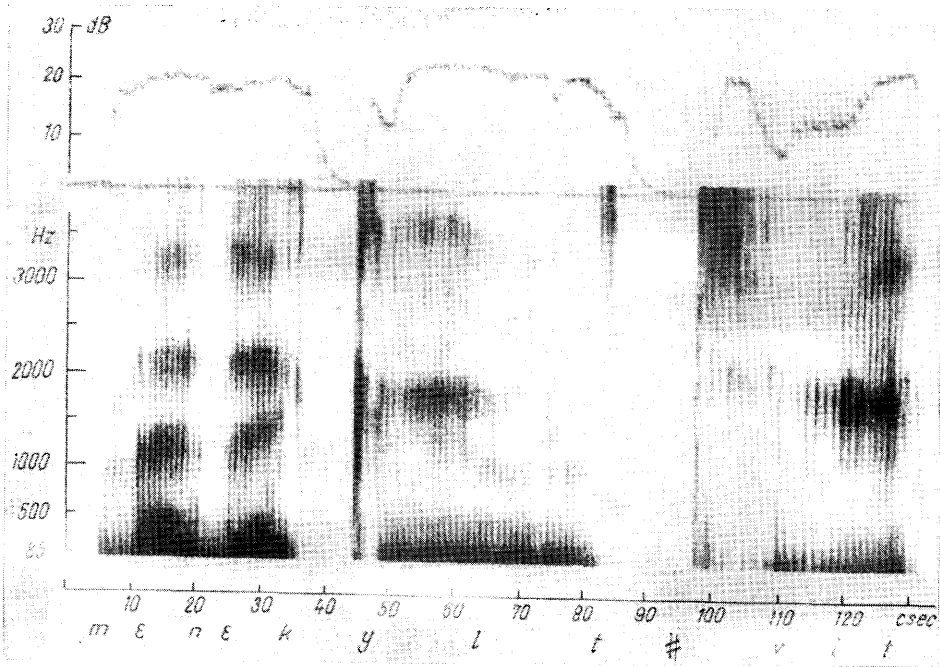
21. ábra

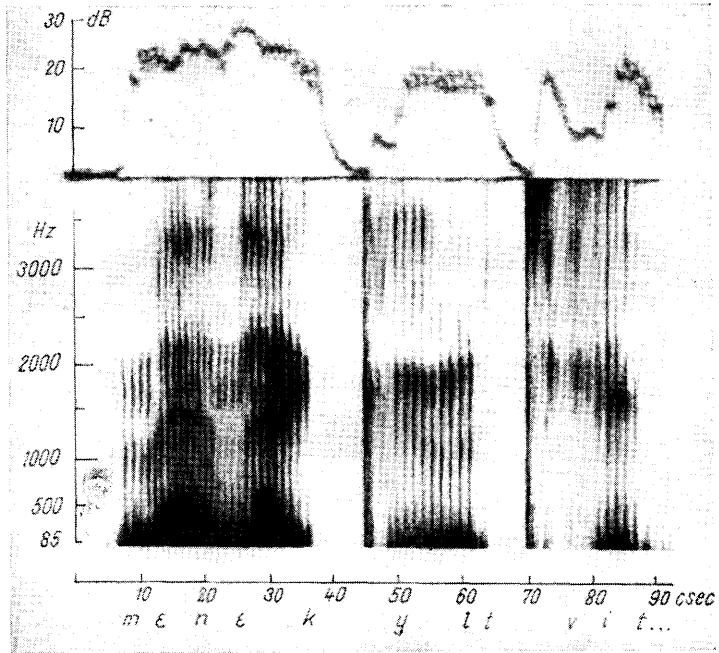
18. ábra. Jó s rossz, most zárja (könyvbe a neved). Széles sávós szűrővel készült hangszinkép. Az *ssz* megnyúlása szünetet markíroz, vö. 19. ábra

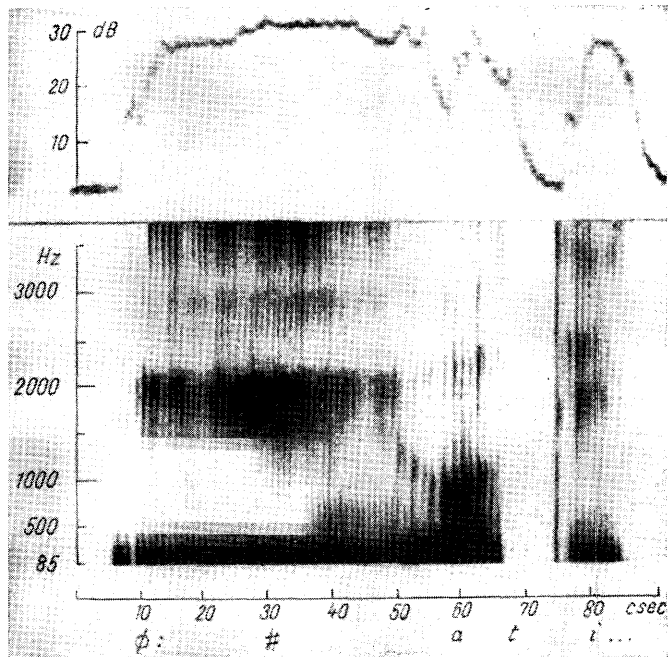
21. ábra. ...a mű a kései.

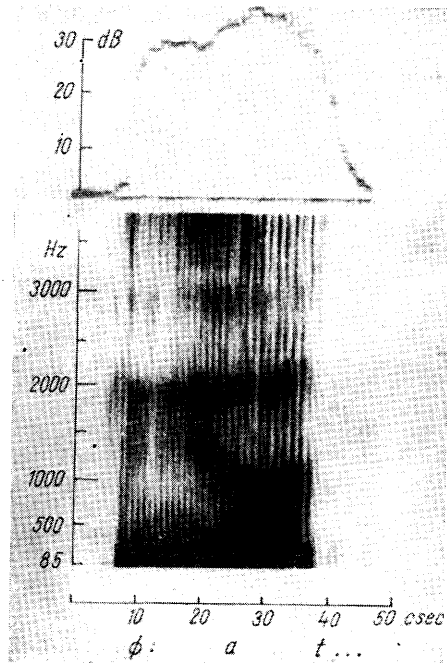
22. ábra. Menekült, vitt belőle (a világ). A *t* hosszú zára, a felpattanást kísérő erőteljes és hosszas spirantikus zörej, továbbá a *vitt* erős nyomatéka következtében megnyúlt erőteljesen zöngés *v* hang markirozza a szünetet. Vö. 23. ábra

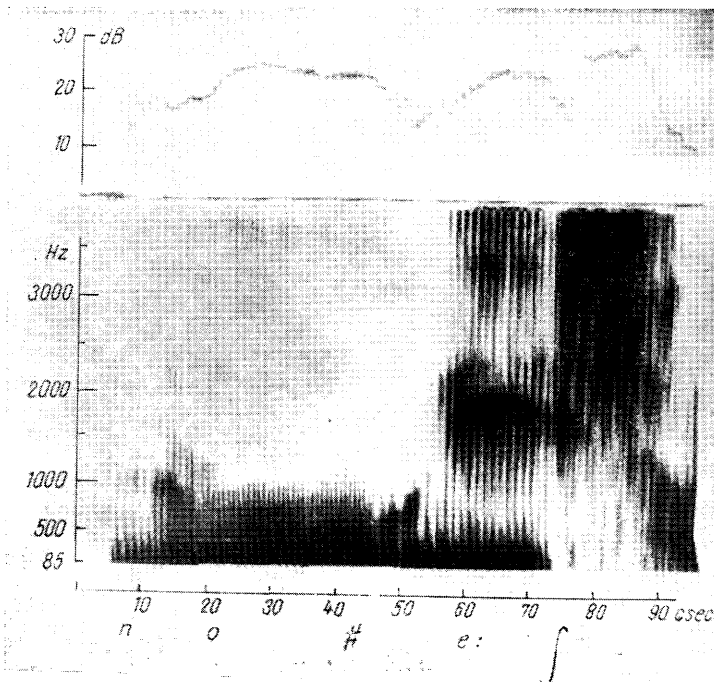
23. ábra. Menekült vitt belőle. A hangsúlytalan vitt *v*-jének zöngéje tökéletlen, alig határolható el a *t* felpattanási zörejétől

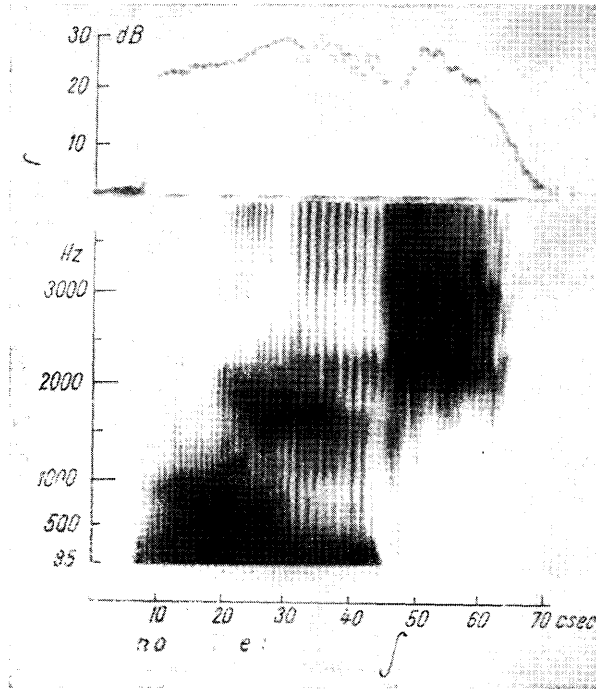
24. ábra. Ő, a titok. A szünetet az ő megnyújtása és az *a*-t elindító gégeprés markírozza. A hangszínkép bordázata elárulja, hogy a prés minden második hangszalag-kilengést lefékező, majd egy egyöntetű, lassúbb rezgés alakul ki. Vö. 25. ábra

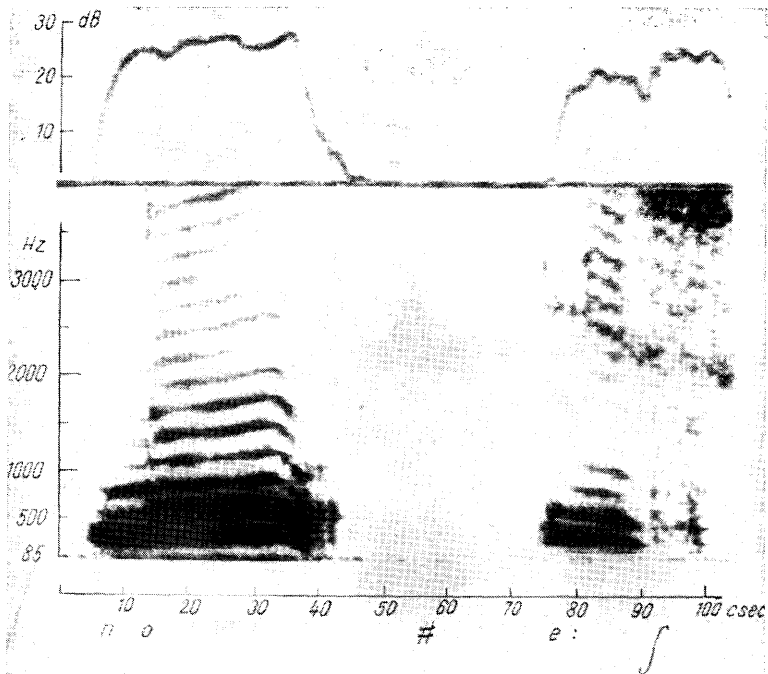
25. ábra. Ó a titok.

26. ábra. No, és ha annyi volna...? A szünetet glottális prés, s a megelőző magánhangzó megnyújtása markírozta. Vö. 27. ábra

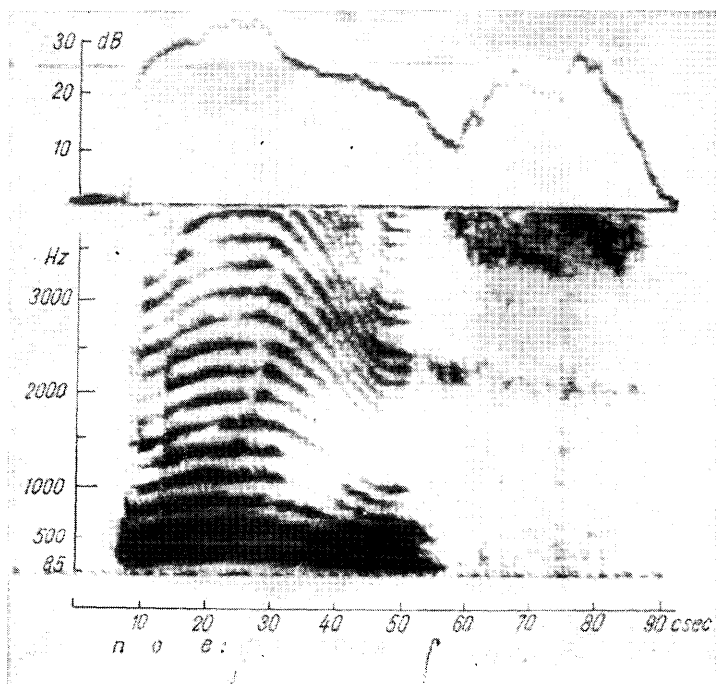

27. ábra. No és!

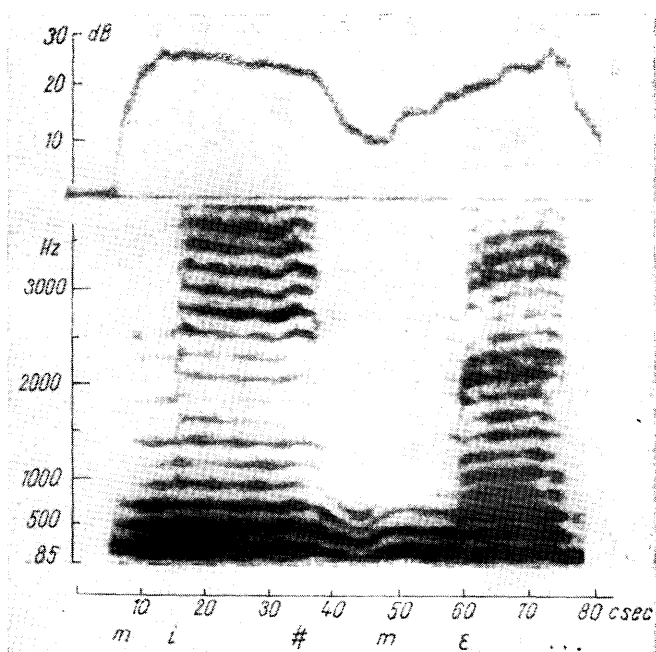

28. ábra. No, és ha ennyi volna...? A keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép a felhangot (és ezen keresztül) az alaphang menetét tükrözi. Ezúttal glottális zár markirozza a szünetet. A glottis hirtelen zárulása leszorítja a hangmagasságot a no szó végén. Vö.

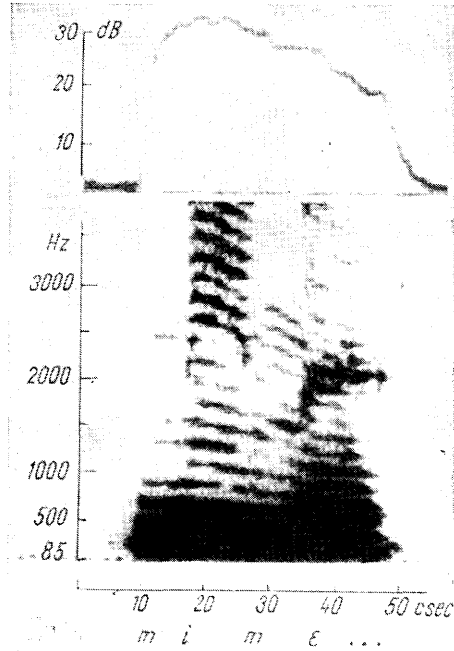
29. ábra

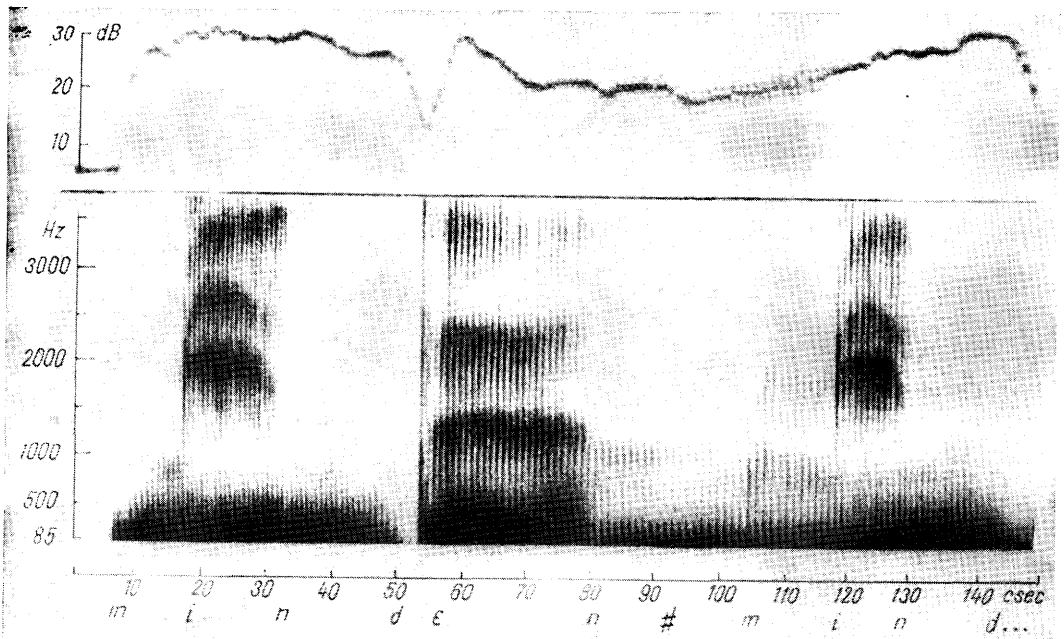
29. ábra. *No és!* Keskeny sávós szűrővel készült hangszinkép

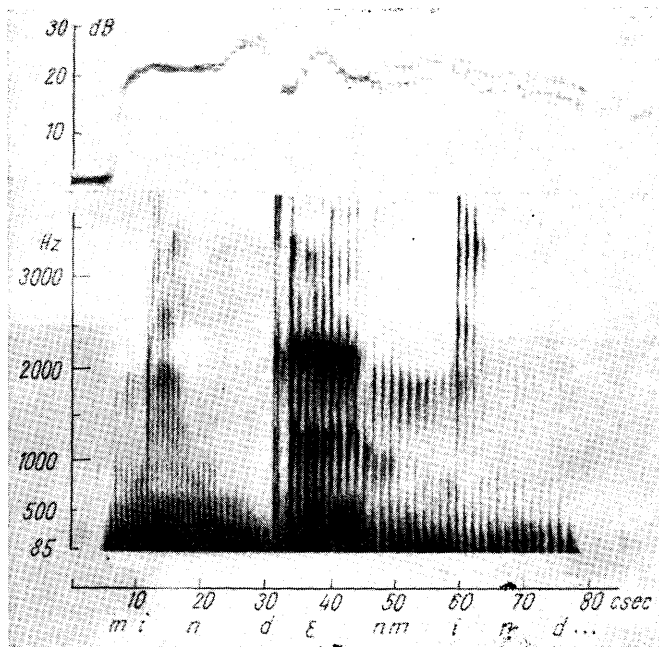
30. ábra. *Mi, meddig önzés.* A keskeny sávós szűrővel készült hangszinkép a mondat frekvencia-menetét is tükrözi. A hang megemelkedik a nyomatékos *med-* szótagban. A gégeprés következtében a hang hirtelen esik a „szünet” helyén. Vö. 31. ábra

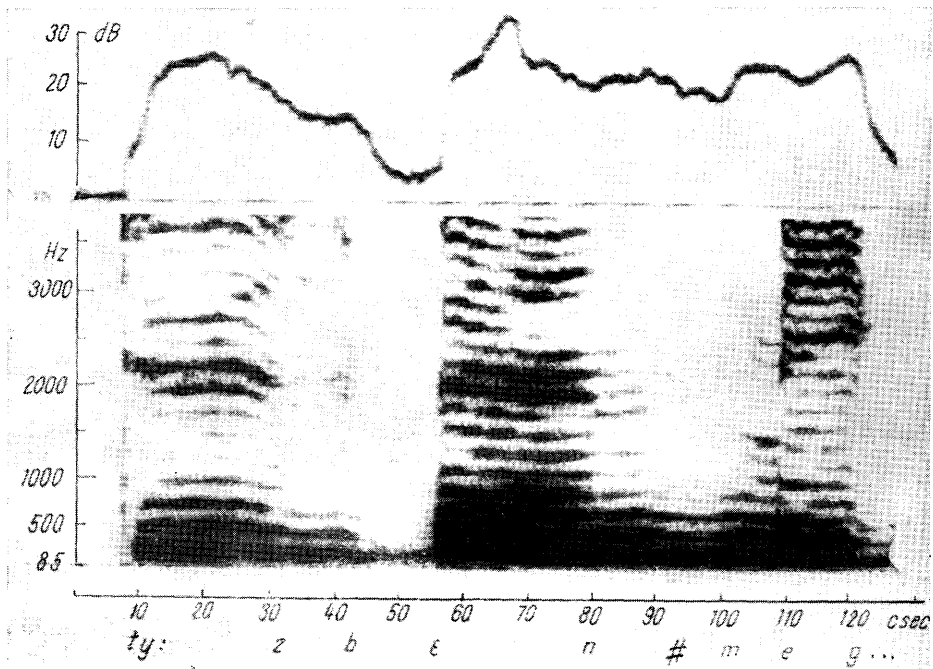
31. ábra. *Mimetika*. Keskeny sávú szűrővel készült hangszinkép

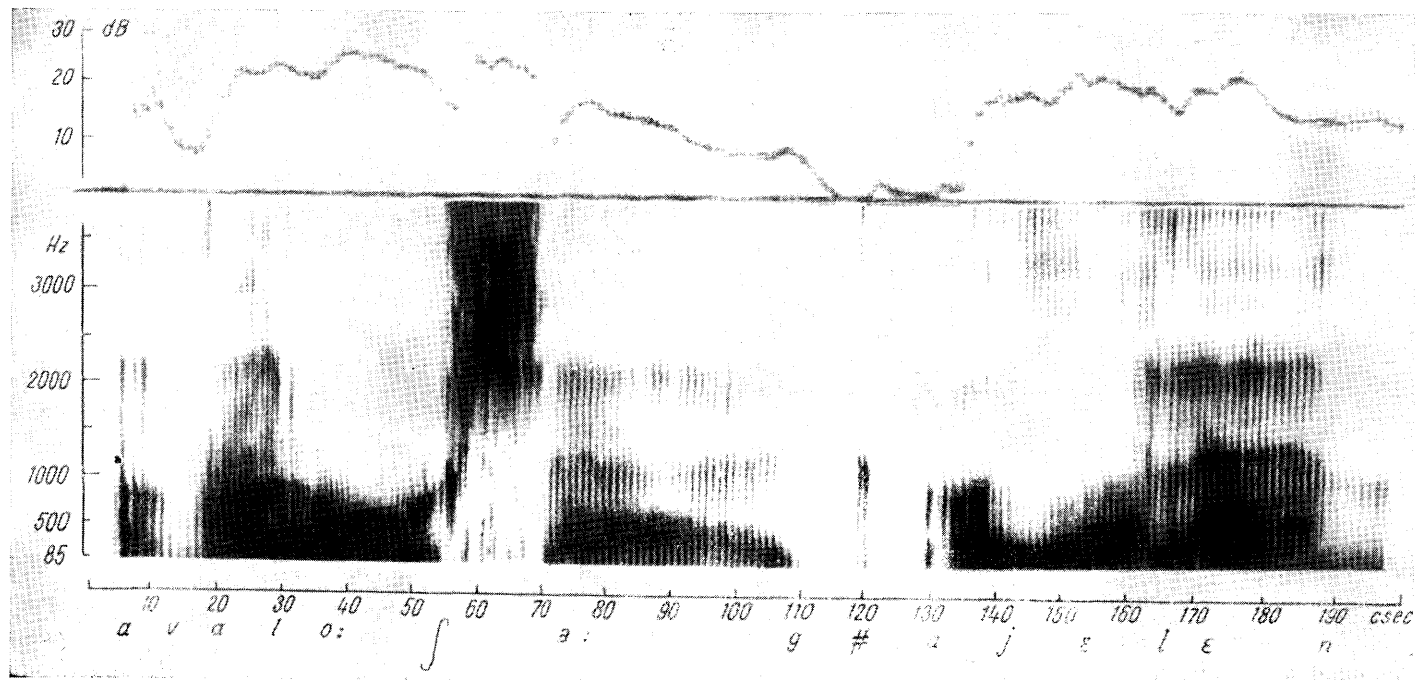
32. ábra. *Minden, mindenütt, v(eled ostromol)*. A szünetet a *minden* szó *n*-jének megnyúlása és az asszimiláció elmaradása markírozza. Az *n* és az *m* világosan elkülönülnek. Vö. 33. ábra

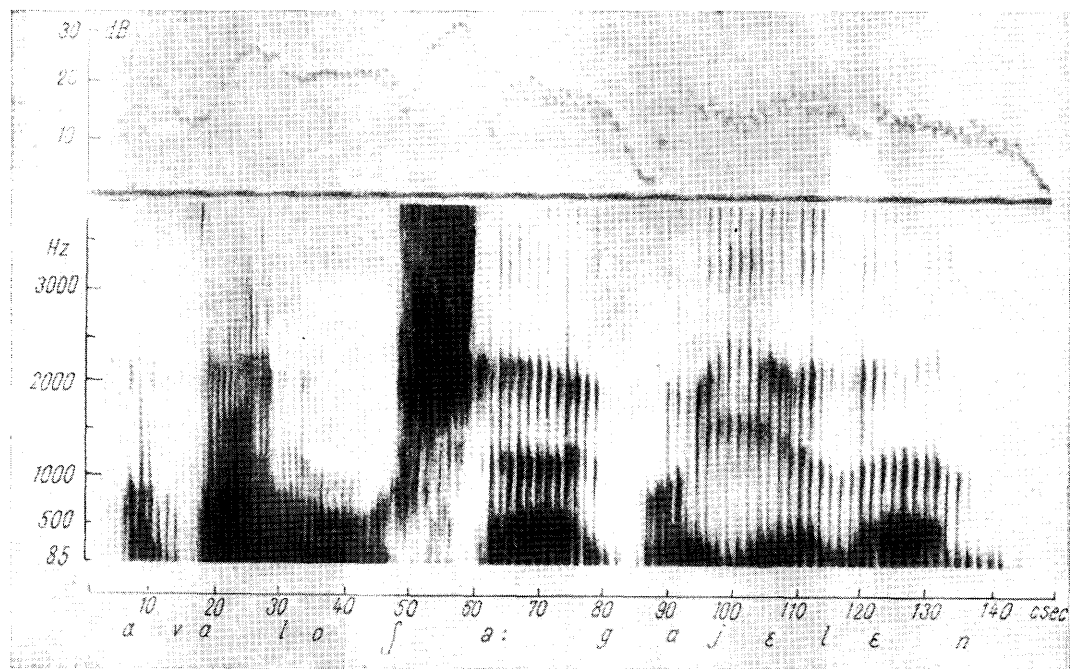
33. ábra. Minden mindenés. Az n és az m nem választható szét, az n az m -hez hasonult

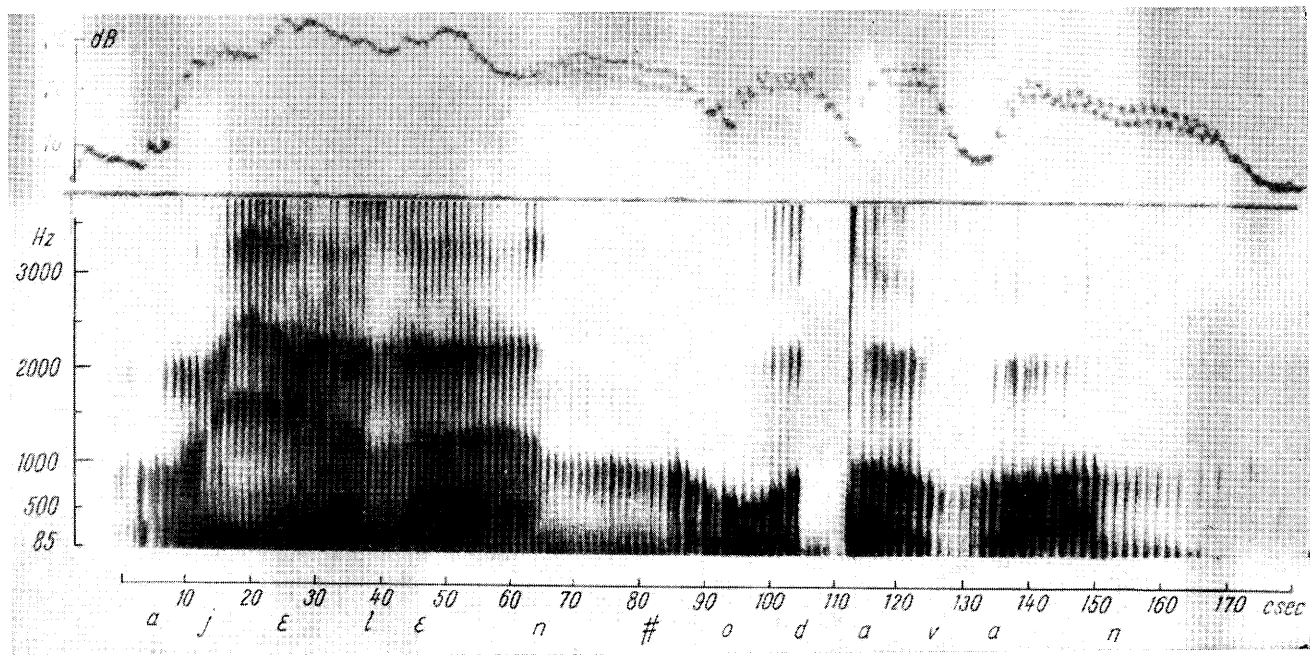
34. ábra. (Jajban) tűzben, még mindig (háboruban). Keskeny sávú szűrővel készült hangszínekép. A szünetet az n hang megnyúlása, a kettőt elválasztó energia-völgy és a hangszín módosulása (a hasonulás elmaradása) pótolja

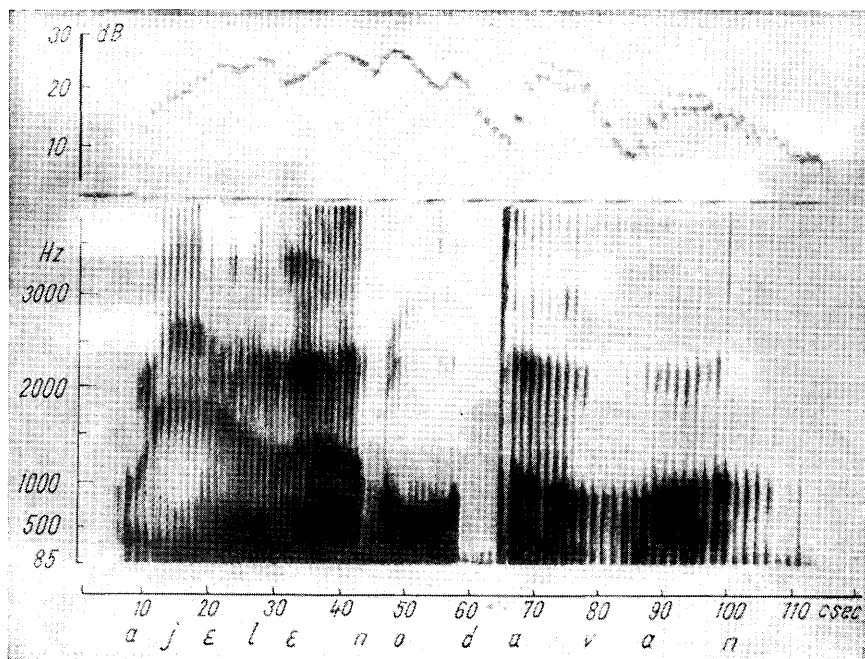
35. ábra. *A valóság, a jelen, (oda van).* A szünetet a *g* zárjának meghosszabbodása, a zár felpattanását követő hehezet, és az ezt követő glottális prés jelzi. A *g* zöngéje tökéletlen, akárcsak a mondat végén, szünet előtt álló zöngés zárhangoké. Vö. 36. ábra

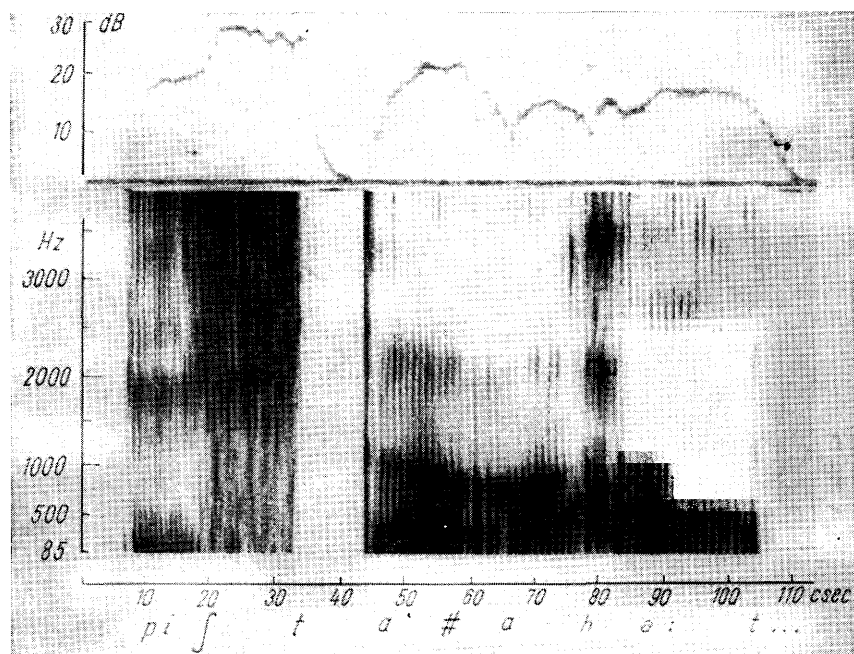
36. ábra. A valóság a jelen.

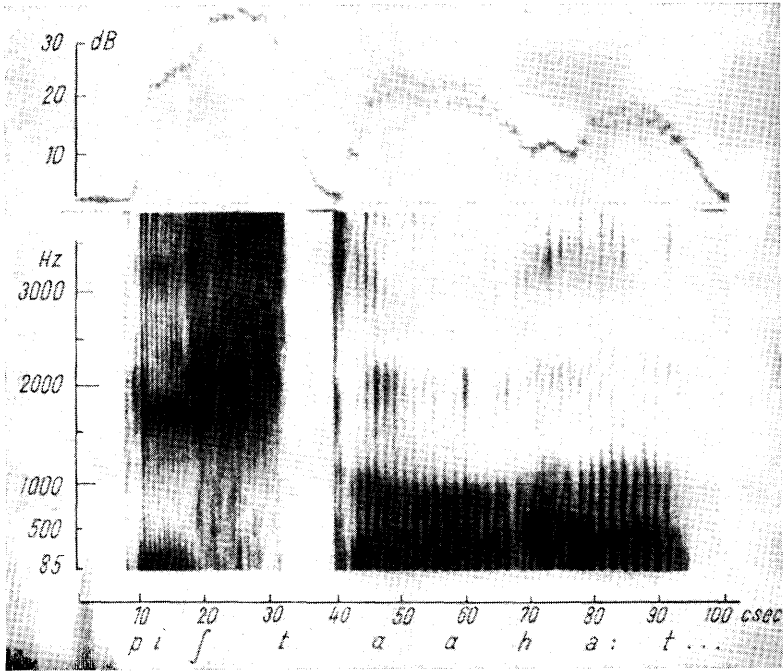
37. ábra. (A valóság,) a jelen, oda van. A megnyúló n-hang és az oda-t megelőző enyhe glottális prés markírozza a szünetet. Vö. 38. ábra

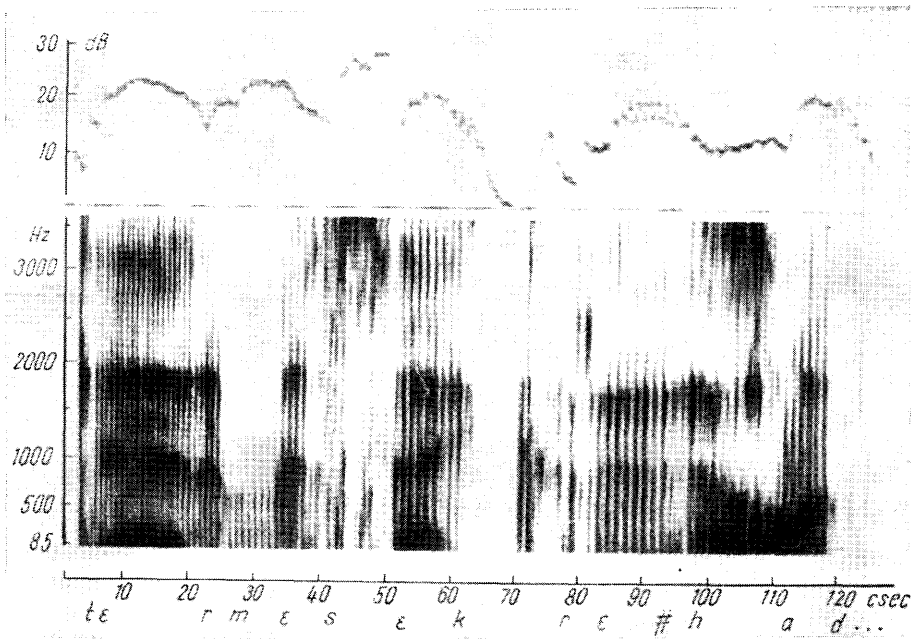
38. ábra. A jelen oda van.

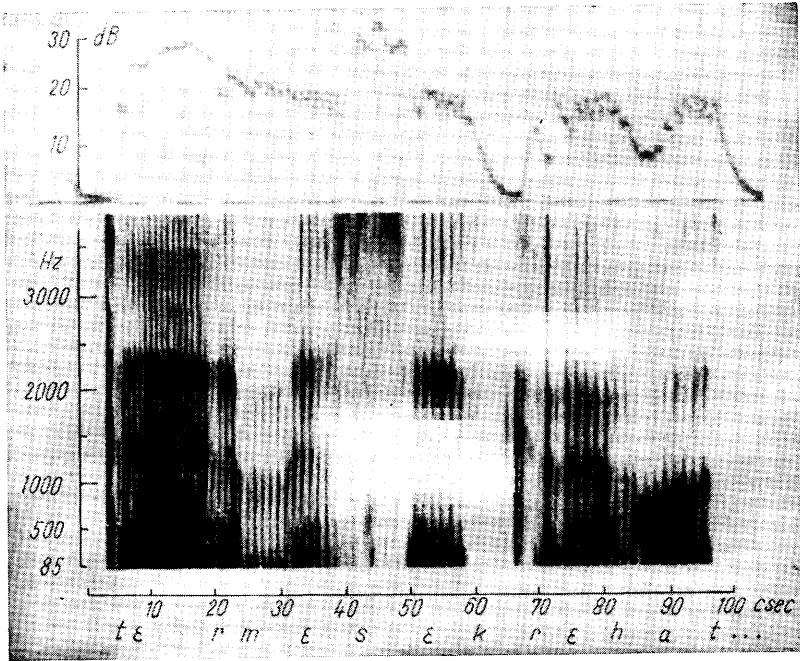
39. ábra. Pista, a hátvéd. A hangmagasság hirtelen esik a Pista és a névelő határán, glottális prés következtében. A h erőteljes és zöngétlen. Vö. 40. ábra

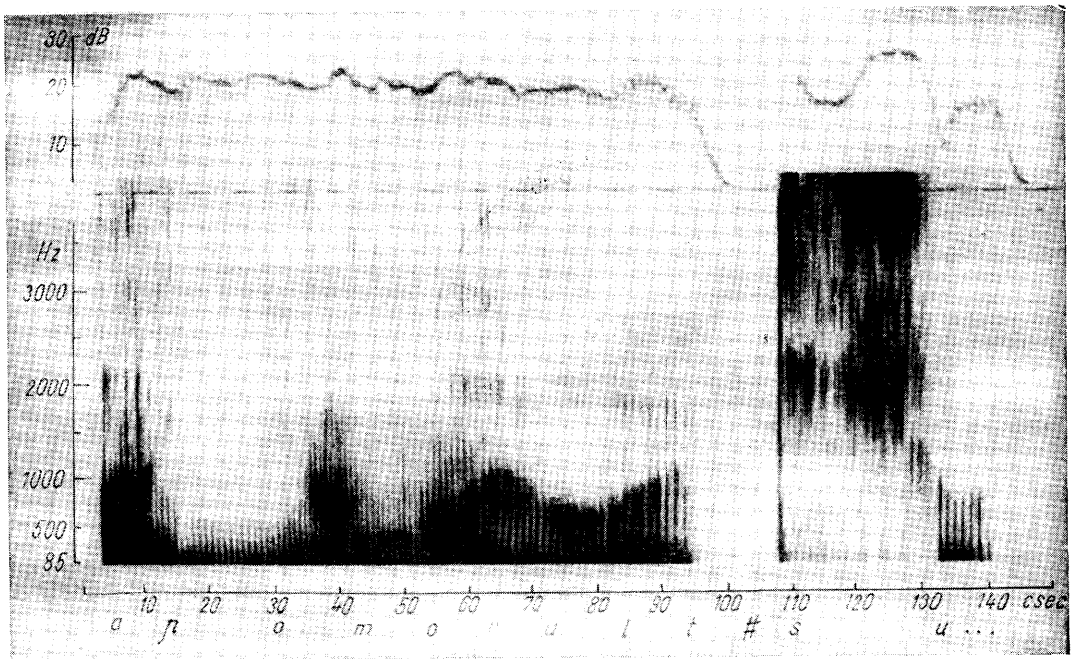
40. ábra. Pista a hátvéd.

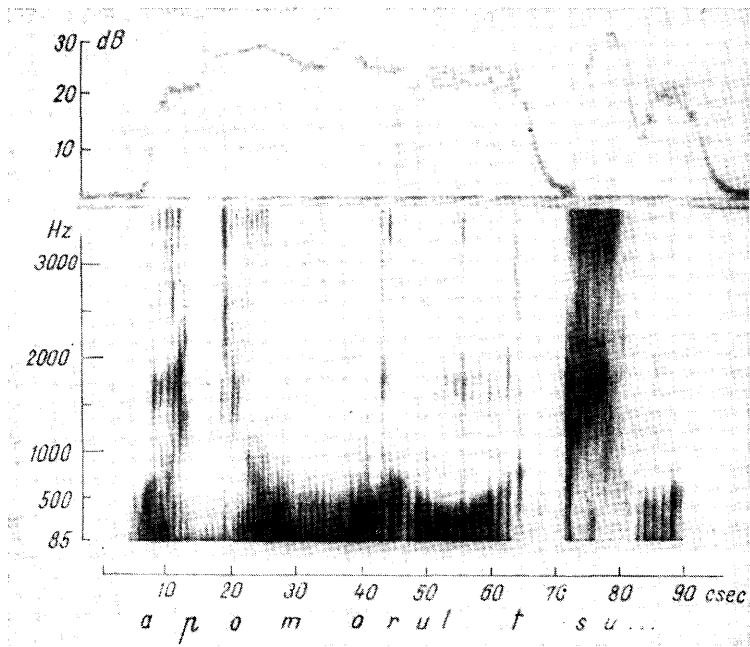
41. ábra. (Gondolj a) természetekre, ha dagad benned (az én, a dicső). A kötőszó h-ja hosszú és erőteljes. Vö. 42. ábra

42. ábra. A természetekre hatott. A h rövid és zöngés

43. ábra. „A nyomorult!”, suttogta... A t felpattintása igen erőteljes. A kettőt keskeny energia-völgy választja el. Vö. 44. ábra

44. ábra. A nyomorult suttogta.

A számok az egyes hangok (kikerekített) átlagos időtartamát jelzik század-másodpercekben (5 felvétel alapján).

A szó szoros értelmében szünetet képez, megszakítja a hangadást, a zöngétlen zárhangok zárperiodusának megnyúlása: *Te, ki a föld alatt vagy...* (13. ábra).

Szünet helyett igen gyakran jelenik meg a glottális zárhang, mely fonemikus szinten nem létezik a magyarban. A hangnyomásgörbe ilyenkor hirtelen 0-szintre esik. A rövid szünetnél rövidebb csend támad, majd a glottális zár felpattanása indítja el a „szünet” után következő magánhangzót. A „kemény kicsengést” („harter Absatz”) kis perem képződése jelzi a hangnyomásgörbén. A glottis hirtelen zárulása megnöveli a gége alatti légnyomást, s ez a nyomás egy utolsó impulzusban jut kifejezésre, a hangjelenség megszűnése előtt.

Itt a mű, a kései... (4. és 20. ábra) *Ó, a titok...* (16. ábra) *No, és ha...* (28. ábra) A zárat gyakran glottális prés helyettesíti. A garat és a gégebemenet összeszűkül, a hangszalagok összepréselődnek s a levegő nehezen hatol át az igen keskeny résen. (Vö. 16., 17., 21., 24., 26., 28., 35., 37. ábra). A gége-prés (glottalizálás) sem fonemikus sajátosság a magyarban (mint például az arabban, egyes afrikai és indián nyelvekben). A gyűlölet, a fojtott harag kifejezésekként ismertük. (Fónagy 1963). A szünet-pótló gége-prés igen jól kivehető a keskeny sávós szűrővel készült sonagrammokon (28. ábra). Az alaphang a hangszalagok egymáshoz közeledésekor előbb enyhén emelkedik (a fokozott gége alatti nyomás hatására), utána — a hangszalagok összepréselődésének következtében — hirtelen csökken, majd, a görcsös kontrakció feloldásával ismét eléri eredeti szintjét.

A nem realizált csak jelzett szünetek előtt és után olyan fonéma váltózatokkal találkozunk, melyek különben csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után fordulnak elő. Ilyen a „szünet” előtt részben (utolsó harmadában) zöngétlen a zöngés zárhang. Ilyen „szünet” után zöngés környezet ellenére zöngétlen a *h* hang. A *h* két magánhangzó között általában zöngés, így például a *Pista a hátvéd* vagy *A termeszekre hatott* mondatban (39., 42). A „Huszonhatodik év”-ben szereplő *ha dagad benned az én* tagmondat élén viszont erőteljes, zöngétlen a réshang, holott ezúttal is két magánhangzó között áll (41. ábra).

A szóvégi *n* képzési helye a következő szó zárhangjának képzési helyéhez igazodik általában. Így például a *Minden mindenés*-ben a két szót hosszú [mm] köti össze (33. ábra). A *Minden, | mindenütt veled ostromol* vagy a *Jajban, úzben, még mindig háborúban* mondatban ez a hasonulás akkor sem jön létre, ha a szünet nem realizálódik (32. ábra).

A hosszú zár-periodust követő erőteljes zárfelpattintás is hozzájárul a szünet illúziójának felkeltéséhez: *Menekült, vitt belőle... A valóság, a jelen... A nyomorult! suttogta* (8., 35. és 43. ábra).

A „szünet” alkalmi helyettese a szünetnek. Olyankor lép fel, amikor szünet várható. A „szünet” azért helyettesítheti a szünetet, azért kelti szünet benyomását, mivel a „szünetet” megelőző és követő szegmentális és szupersegmentális hangtulajdonságok lényegében azonosak a szünet fellépését kísérő hangtulajdonságokkal. „Szünet” előtt ugyanúgy (vagy jobban) megnyúlnak a beszédhangok mint a valóságos szünet előtt, a szünet előtt és a szünet után olyan fonéma-változatok lépnek fel, melyek egyébként csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után

szerepelhetnek. A hangmagasság és a hangnyomásszint hirtelen csökkenése is szünetre utal, a szünet, a nyugalmi helyzet felé tendál; a „szünetet” követő nyomaték s a hang felemelkedése pedig új szólamot nyit.⁷

A „szünet” voltaképpen a szünetet kísérő hangtani jelenségek önállósulása. Ezúttal nem kísérik, hanem helyettesítik, *képviselik* a szünetet. Hallgatóink tehát nem tévedtek, amikor szünetet hallottak ott, ahol nem szakadt meg a beszédflow. Nem tértek el eredeti elképzelésüktől azok a felolvasók sem, akik „rövid szünet”-et jelöltek és „szünet”-et ejtettek. Leggondosabb felolvasónk, L. L., 66 esetben jelölt „egészen rövid szünet”-et a szövegben. Két esetben valóban rövid szünetet, 64 esetben pedig markírozott „szünet”-et tartott ezeken a helyeken.

A „szünetek” általában szabadon váltakoznak a rövid szünetekkel. Bizonyos helyzetekben különösen gyakoriak. Talán így lehetne vázolni „jelentéskörüket” a felolvasott szöveg alapján:

(1) felsorolást érzékeltetnek, L. L. felolvasásában 17-szer vessző helyén, 5-ször s kötőszó, egyszer *vagy* előtt; (2) közbeékelést jeleznek.

bár | zokogva | még csak a nevedet,

(3) Idézetet vezetnek be vagy zárnak le:

Majd: | „Igy élnek a százados mesék, . . .”

„Köszönöm!” | sugja, . . .

S a tiltó „Ne!” | miatt?

(4) A *hogy* kötőszó előtt és főként helyette:

s én tudni, | hogy megvagy-e?

nem tudom, | hol.

(5) Más szorosan kapcsolódó alárendelt mondat előtt:

mindig lesz, | aki rád figyel:

(6) Értelmező előtt:

üldözöd, | én,

(7) Affektív szünet helyett; — a szünetet jelezve és áthidalva —, tehát olyan pontokon, ahol a mondat megszakítását nem indokolja a szerkezet:

a jelen | oda van!

Nem — | Lett — | Volna — | Szabad

(8) Az affektív torzításnak egy másik fajtája: a jogos, a várt szünet eltüntetése, virtuális szünettel való pótlása:

Még a tegnapi, | — itt vagy!

A szünet elhagyása is a tegnap, a tegnap még élő asszony közelségét érzékelteti.

Mindig mutat valahol a világ | s mindig elkap, . . .

⁷ Mindvégig a szünet fonetikájával foglalkoztunk, a szünet realizálásának sajátos lehetőségeivel. Szándékosan elkerültem a határjelzés fonológiai problematikáját. Legutóbb Ilse Lehiste tanulmányozta behatóan a határjelzés fonológiai és fonetikai vonatkozásait (Juncture: Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences [Münster 1964]) Basel—New York 1965; 172—200.

A mondatot is elkapja a beszéd sodra.

(9) A mondatot meg nem szakító és a metrikus tagolást mégis érzékeltető „szünettel” jelzik az áthajlást az előadóművészek (FÓNAGY 1959, 212 és kk.). Így oldják fel a mondat szerkezetét és a versszerkezet közötti ellentmondást.

A „szüneteknek” lényeges nyelvi szerepük is lehet. Ilyen „szünet” különbözteti meg nemegyszer az egyébként azonosan hangzó kifejezéseket. Az *Ő, a titok* a szünet elhagyása után például *Ő a titok* lenne. Vagy, megint csak a „Huszonhatodik év”-ből kiindulva, nem mindegy, hogy: *menekült, vitt belőle*, vagy: (a) *menekült vitt belőle*. Az ilyen homonim mondatok, melyeket a szünet (a valóságos vagy idézőjeles szünet), ill. a szünet hiánya különböztet meg egymástól, minden nyelvben gyakoriak. Szünet vagy az említett — szünetet pótló, mímelő — h a t á r j e l z ő k⁸ különböztetik például az értelmezőt a névszó állítmánytól: *Radnóti, | a költő*.

Nincsen „szünet” azonban névszói állítmány előtt: *Radnóti a költő*. Néha szünet, de többnyire csak „szünet” jelzi, hogy két mondatrész nem tartozik szorosan egymáshoz: *Kanccsalul, festett egekbe néz* és nem: *Kanccsalul festett egekbe*.

Kívülről felmondta a verset [= nem olvasta] és *Kívülről | felmondta a verset* [= kint állt és onnan mondta].

Összefoglalás

Egy esztétikai probléma nyomán vetődtek fel nyelvtani, hangtani kérdések. Miért érezzük többnyire „lágynak”, „tagolónak” Csokonai áthajlásait miért érezzük „élesnek”, „szakítósnak” az áthajlások zömét Szabó Lőrinc verseiben?

Tíz olvasó-próba alapján arra az eredményre jutottunk, hogy akkor érezzük „élesnek” az áthajlást, ha olyan helyen szakítja meg a vers a mondatot, ahol tíz személy közül legfeljebb egy tartana szünetet (próza-ként olvasva a szöveget), ahol tehát igen magas a szünet (egyedi) h í r é r t é k e.

A szünetek helyét lényegében két tényező határozza meg: a r i t m u s és a nyelvtani szerkezet. Az átlagos beszédszakasz nyugodt hangú, lassú felolvasásban mintegy hat (6,34) szótagból áll és két és fél (2,71) szólamból. Egy két-három szótagú birtokos jelző és egy ugyancsak két-három szótagú jelzett szó között a szünet valószínűsége rendkívül csekély. Nagyobb a valószínűsége, ha a jelzőt és a jelzett szót (vagy legalábbis az egyiket) minőségjelző bővíti, és mindkét szólam (vagy legalábbis az egyik) hat vagy több szótagúvá válik.

Három, körülbelül egyforma hosszú mondatrészből álló mondatban valamivel nagyobb a szünet valószínűsége a második mondatrész után, ha eltekintünk minden egyéb tényezőtől.

Még fontosabb szerepet játszik a n y e l v t a n i s z e r k e z e t, a mondat részei között fellépő vonzerő. A szerkezetileg, tartalmilag szorosabb, elemibb egységet képező szavak ritkábban válnak el egymástól. Lényegesen

⁸ A mondatok, s ritkábban, szó szerkezetek határát jelző szünet vagy szünetpótló sem formáját sem funkcióját tekintve nem azonos a szó szerkezetben belül a szavak határát jelző hanglejtéssel, nyomatékeloszlással. A jelzős vagy határozós szerkezetben a második tagra is esik egy enyhébb hangsúly s a hang is megemelkedik: *A színházi élet, Egy zöld hordó*. A *Színházi Élet*-et, *Zöld Hordó*-t az egybefogó nyomaték s az ereszkedő hanglejtés különbözteti meg, a jelzős szerkezettől. A szó szerkezetek belső tagozódását tükröző dallam vagy nyomatékeloszlás ugyancsak határt jelez, de nem mímeli, nem helyettesíti a szünetet.

gyakoribb a szünet tagmondatok között, mint az egyes tagmondatokon belül (1. és 2. táblázat). Gyakoribb a szünet az egymástól kevésbé függő mellrendelt mondatok, mint a főmondat és az azt követő alárendelt mondat között (1. táblázat). Tagmondaton belül gyakori a (rövid) szünet a felsorolásban (s ennek is inkább az elején, mint a végén, vö. 2. táblázat) és értelmező előtt. Gyakoribb az alanyi és az állítmányi rész határán, mint a két részen belül (vö. 2. ábra). Gyakoribb az állítmány és határozó, mint az állítmány és tárgy között; könnyebben válik el az állítmánytól az időhatározó, mint a helyhatározó (2. és 7. táblázat).

A szünet valószínűsége általában együtt nő és csökken a következő szó hírértékével. A hagyományossá, pusztán fokozó-jellegűvé vált vagy az állítmánnyal szemantikai egységet képező határozók (*kegyetlenül elverte, kívülről felmondta*) után a vonzat-jellegű határozók előtt ritkábban fordul elő szünet, mint önálló határozók után és előtt (7. táblázat).

Ha a generatív nyelvtan felfogását követve a mondatot sorozatos „átírások”, behelyettesítések és transzformációk eredményének tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a szünet valószínűsége annál nagyobb, minél korábbi szinten alakult ki az egységes mondatmag sorozatos osztódása folyamán az elhatárolandó két szó. Az alanyi és állítmányi rész között például lényegesen nagyobb a szünet valószínűsége, mint a névelő és a főnév között.

Gyakran szünetet hallunk akkor is, amikor nem szakad meg a hangsor. Más szóval: az érzékelt, nyelvi szinten jelenlevő szünet nem mindig azonos a fizikai szünettel. A szünetet rendszeresen kísérő hangjelenségek (így például a szünetet megelőző hangmegnyúlás, zöngétlenülés) önnállósulhatnak, mimelhetik, helyettesíthetik a fizikai szünetet

Az affektív szünet irodalmi formája az áthajlás (enjambement). Ugyanazokat az érzelmeket tolmácsolja, mint az affektív beszédészünet, de ezenkívül térbeli rétegződés, térbeli mozgás érzékeltetésére is képes.

FÓNAGY IVÁN

Irodalom

- BÜHLER, K., Sprachtheorie, Jena, 1934.
 DEME L., A hangsúly: A mai magyar nyelv rendszere. Budapest, 1962. II. k.
 FLEISS, F., Silence and verbalization: Int. J. Psychoanal. XXX (1949), 21–30.
 DÖMÖLKI B.—FÓNAGY I.—SZENDE T., Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok: Általános nyelvészeti tanulmányok II. Budapest, 1964.
 FÓNAGY I., A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.
 FÓNAGY I., Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén: Pszich. Sz. XX (1963), 206–214
 FÓNAGY I., Der Ausdruck als Inhalt. Ansätze zu einer funktionellen Poetik: Mathematik und Dichtung. München, 1965, 263 l.
 FÓNAGY I.—MAGDICS KL., Beszédssebesség, szólam, ritmusérvék: MNy. (1960), 169–203
 GOLDMAN—EISLER, Speech-breathing activity and content in psychiatric interviews: Brit. J. Med. Psychol. XXIV (1956), 35–48.
 GOLDMAN—EISLER, FR. The predictability of words in context and the length of pauses in speech: Language and Speech I (1958), 226–231.
 HEGEDŰS L., On the problem of the pauses of speech: ALH. III (1953), 1–36.
 KÁROLY, S., Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi értekezések 16. sz. Budapest, 1958.
 LOTE, G., L'alexandrin d'après la phonétique expérimentale I—II. Paris, 1913.
 MEEBLOO, J. A. M., Free association, silence, and the multiple function of speech: Psychiat. Quart. XXVI (1952), 21–32.

- RUESCH, J.—PRESTWOOD, A. R., Anxiety: its initiation, communication, and interpersonal management: Arch. Neurol. Psychiat. LXII (1949), 527—550.
- TINDALL, R. H.,—ROBINSON, F. P., The use of silence as a technique in counseling: J. Clin. Psychol. III. (1947), 136—141.
- VERZEANO, M., Time patterns in speech for normal subjects: J. Speech and Hearing Disorders XV (1950) 199 és kk.
- WEISMAN, A. D., Silence and psychotherapy: Psychiatry XVIII (1955), 241—260.
- WOODWORTH, R. S.—SCHLOSBERG, H., Experimental psychology³. New York—Chicago—San Francisco—Toronto, 1964.

